

Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

“Bədən tərbiyəsi və idmanın nəzəriyyəsi və metodikası” kafedrası

Rəşid Nəcəfqulu oğlu Mehdiyevin

“Şəxsiyyətin formalaşmasında intellektual
idman oyunlarından istifadənin tədqiqi”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri: 060802

İxtisasın adı: Bədən tərbiyəsi və idman

İxtisaslaşma: Fiziki tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası

Elmi rəhbər: prof. Cəfərov Q.M.

Bakı – 2021

M Ü N D Ə R İ C A T

	Səh.
	3
I Fəsil	10
1.1.	10
1.2.	27
II Fəsil	39
2.1.	39
2.2.	44
III Fəsil	59
3.1.	64
3.2.	71
3.3.	73
	75
	76
	78
	81

Giriş

İnsanın intellektual inkişafı cəmiyyətin inkişafın informasiya mərhələsinə keçidinin müasir vəziyyəti kontekstində xüsusi aktualıq qazanır. Məlumdur ki, informasiya cəmiyyətində sənaye cəmiyyətindən fərqli olaraq ağıl və bilik əsasən istehsal olunur və istehlak olunur; buna görə cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyəti informasiya məhsulu istehsalı ilə məşğuldurlar. Buna görə də, məlumat cəmiyyətinin göstərilən konturlarında təhsil və zəka milli sərvət kateqoriyasına daxil olur və içindəki həyati fəaliyyət cəmiyyət üzvlərindən yüksək intellektual səviyyə, məlumat mədəniyyəti və yaradıcılıq fəaliyyəti tələb edir.

İntellektual inkişaf hər hansı bir insan fəaliyyətinin ən vacib komponenti kimi çıxış edir. Ünsiyyət, təhsil, iş ehtiyaclarını ödəmək üçün bir insan dünyanı qavramalı, fəaliyyətin müxtəlif hissələrinə diqqət yetirməli, nə etməsi lazım olduğunu təsəvvür etməli, xatırlamalı, düşünməlidir. Buna görə bir insanın intellektual qabiliyyətləri fəaliyyətdə inkişaf edir və özləri xüsusi fəaliyyət növləridir.

Alimlərin çoxsaylı müşahidələri (V.V.Davydov, T.M.Savelyev, O.I.Tirnova), psixoloqların apardıqları araşdırmalar inandırıcı şəkildə göstərdi ki, hər hansı biliklərə malik olmayan şagird, zehni fəaliyyət metodlarına yiyələnməyən uşaq, ümumiyyətlə uğursuz kateqoriyaya daxildir. Bu problemin həllində vacib istiqamətlərdən biri, hələ ibtidai siniflərdə dərk etmə fəaliyyətinin, əqli keyfiyyətlərin, yaradıcı təşəbbüskarlığın və müstəqilliyin sabit idrak maraqlarının, bacarıq və bacarıqlarının formalaşması ilə əlaqəli yeniyetmələrin tam zehni inkişafını təmin edən şəraitin yaradılmasıdır, son olaraq problemləri həll etmək yollarını axtarır.

Hazırda gənc nəslin cəmiyyətin bütün sahələrində yaradıcı fəaliyyətə hazırlanmasına çox diqqət yetirilir. Bu baxımdan, ölkənin fəal, təşəbbüskar, yaradıcı düşünən və mənəvi cəhətdən zəngin vətəndaşlarının şəxsiyyət kimi formalaşmasında ümumtəhsil məktəblərinin rolu vardır. Psixoloqlar insan psixikasının xüsusiyyətlərinin, ağılın təməllərinin və bütün mənəvi sferanın ortaya çıxdığını və

inkişafın nəticələrinin ümumiyyətlə sonradan aşkarlanmasına baxmayaraq, əsasən məktəbəqədər və yuxarı məktəb yaşlarında formalaşdığını təsbit etmişdirlər. Psixoloq L.S.Vygotsky, yuxarı məktəb yaşlarında zəkanın intensiv inkişaf etdiyini qeyd etmişdir. Düşüncənin inkişafı, öz növbəsində, qavrayış və yaddaşın keyfiyyətcə yenidən qurulmasına gətirib çıxarır. Bütün bunlar şagirdlərin yaş səviyyələrinə görə formalaşmaqda və inkişaf etməkdə davam edir. Beləliklə, 15-17 yaşlı gənclərdə idrak və qavrayışın inkişafının ən sürətli və həcmli dövrü hesab olunur. Təmali hərtərəfli düzgün qurulmuş tədris prosesinin nəticəsi olaraq bu yaş səviyyəsi üzrə şagird kontingentində aparılan müşahidələr göstərir ki, oyun və yarış formalarının dərstdə və dərstdənkənar məşğələlər zamanı tətbiqi onun canlı, intensiv keçməsinə, habelə bu və ya digər fəaliyyət zamanı intellektin formalaşmasına, beləliklə də dərslərə qarşısına qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin reallaşmasına imkan verir. Bu səbəbdən də ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyə dərslərinin və dərstdənkənar məşğələlərin təşkili zamanı idmanın oyun növləri və stolüstü intellektual oyun növlərindən istifadə şagirdlərin intellektual inkişafına müsbət təsir etdiyi üçün “Şəxsiyyətin formalaşmasında intellektual idman oyunlarından istifadənin tədqiqi” mövzusunda elmi-tədqiqat işinin məzmununu təşkil etmişdir.

Tədqiqatın aktuallığı: Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərində aparılan islahatlar digər fənlərlə yanaşı fiziki tərbiyə fənninin də, tədrisinin məqsəd və vəzifələrinin, məzmununun dəqiqləşdirilməsinə, onun tədrisi səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaratmışdır. Bununla əlaqədar olaraq idman növlərinin şagirdlərin fiziki hazırlıq vasitəsi ilə yanaşı eyni zamanda əqli və intellektual səviyyəsinin formalaşması, inkişafı və təkmilləşdirilməsində istifadə olunan intellektual oyunlara ehtiyac duyulur. Hər şeydən əvvəl dərslərdə idman növlərindən istifadənin intellekt, düşünmə və hərəkət üzərində qurulması şagirdin dərslərə olan marağını artırmağa, vaxt vahidi ərzində daha çox hərəkət və dərk etmə qabiliyyətini artırmağa imkan verməlidir. Belə yanaşma zərurəti daha çox stolüstü intellektual oyunlar (qalaqapı (Qo), şahmat, dama və s.) hesab olunur. Bununla yanaşı idmanın oyun

növlərinə aid edilən futbol, voleybol, basketbol, həndbol və. kimi istiqamətli hərəkətlərin tətbiqində də hiss olunur.

Müasir cəmiyyətdə elektron təhsil, virtual dünyagörüşü o qədər inkişafa malikdir ki, onu məişətdə tətbiq etmək üçün rəqabətədavamlı, kamil şəxsiyyətin yetişdirilməsini tələb edir. Ona görə də, progressiv inkişafı təmin edə biləcək bilikli insanlara ehtiyac duyulur.

Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında məktəb yaşlı uşaqlar xüsusi rola malikdirlər və ona görə də, müasir təhsil sisteminin qarşısında geniş dünyagörüşünə malik, insanların hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşan, vətəninə dünyanın qabaqcıl ölkələri arasında layiqincə təmsil edə bilən vətəndaşın tərbiyəsi günün aktual problemlərindəndir.

Tədqiqatın problemi: Ümumtəhsil məktəblərində şahmat dərsləri yalnız pilot (xüsusi təmayüllü) məktəklərdə ibtidai (yalnız 2-4-cü) siniflər üzrə keçirilir, dama oyunu dərşdənkənar məşğələ olaraq keçirilməsi nəzərdə tutulsa da yox səviyyəsindədir, qalaqapı (Qo) oyunu haqqında məlumat belə yoxdur, idman növləri üzrə taktiki-texniki fəaliyyətə dair mövzuların tədrisi lazımi səviyyədə keçirilmir. Bu isə öz növbəsində şagirdlərin intellektual hazırlığının aşağı olmasına dəlalət edir. İntellektual hazırlığı zəif olan hər bir fərdin həm cəmiyyətdə, həm də hər hansı bir sahədə öz yerini tutması müşkül problemə çevrilir. Belə bir cəmiyyətdə şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşması aktual problemlərdən biridir.

Tədqiqatın fərziyyəsi: Ehtimal olunur ki, stolüstü intellektual oyunların, idmanın oyun növlərinə aid edilən futbol, voleybol, basketbol, həndbol kimi oyun hərəkətlərinin tətbiqi zamanı əlverişli forma və üsulların müəyyənləşdirilməsi tədris prosesinin səmərəliliyinin artırılmasına, bununla da şagirdlərin funksional, fiziki hazırlıq, o cümlədən intellektual səviyyəsinin yüksəlməsinə şərait yaratmış olacaqdır.

Tədqiqatın məqsədi: Vətəndaş cəmiyyətini formalaşdıran aparıcı bir amil kimi şəxsiyyətin tərbiyəsində intellektual oyunlar vasitəsilə gələcək mütəxəssislərin texnoloji modelinin təşkili.

Tədqiqatın vəzifələri: Tədqiqat aşağıdakı vəzifələrlə həyata keçirilmişdir:

1. Problemin müasir ədəbiyyatlarda qoyuluşunu müəyyənləşdirmək və təhlil etmək;

2. İntellektual oyunlarla şəxsiyyətin formalaşması üzrə ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin ilkin səviyyəsini müəyyən etmək, bu kontingent üzrə nəzarət və eksperimental qruplara müəyyən tapşırıq, anket sorğuları və s. tətbiq edərək nəticələri təhlil və müqayisə etmək;

3. Məktəb yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında stolüstü intellektual oyunlar üzrə bilik, bacarıq və vərdislərin formalaşmasının səmərəli üsul və vasitələrini hazırlamaq.

Tədqiqatın metodları:

1. Ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyənin tədrisinə dair elmi-metodik mənbələrin təhlili və öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi;

2. Pedaqoji sorğu və müşahidə;

3. Anketləşdirmə;

4. Riyazi hesablama;

5. Modelləşdirmə.

Tədqiqatın predmeti: İdman oyunları və hərəklərdən istifadə etməklə ümumtəhsil məktəblərinin X-XI sinif şagirdlərinin intellektual səviyyələrinin inkişafının təmin edilməsi.

Tədqiqatın obyektı: Ümumtəhsil məktəblərinin X-XI siniflərində fiziki tərbiyə dərsləri zamanı istifadə olunan intellektual idman oyunları və şəxsiyyət kimi formalaşması istiqamətində intellektual səviyyələrinin inkişafını təmin edən şagird kontingenti tədqiqat obyektı olaraq seçilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: İlk dəfə olaraq idmanın oyun növləri və stolüstü intellektual oyunlar vasitəsi ilə ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin intellektual hazırlığının artırılmasında səmərəli metod, üsul və vasitələr tətbiq edilir. Şagirdlərin fiziki tərbiyə dərslərində və adi həyat şəraitində əldə etdikləri biliklər, onların

psixomotor bacarıqlarına təsiri mexanizmi araşdırılır. Fiziki tərbiyənin fənn kurikulumunda məzmun standartının quruluşuna dair “bilik” və “fəaliyyət”in kateqoriyalarında idrak və daha sonra psixomotor fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi indiyədək az müraciət olunmuş tədqiqatlardandır.

Tədqiqatın nəzəri mahiyyəti: Dərscənkənar məşğələlərə intellektual oyunlar daxil edilərsə, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişaf etdirilməsinə, “Həyat fəlsəfəsi”nin dərk edilməsinə, məşğul olanlarda nizam-intizamın yüksəldilməsinə, zərərli və pis vərdişlərin azalmasına, əməksevərlik, səbrlə, uzun müddət bir yerdə oturub məntiqi fikirləşmək kimi xüsusiyyətlər üçün şərait yaranar və yüksək nailiyyətlər əldə etməyə yol açar.

Tədqiqat üzrə gözlənilən nəticələr:

1. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin intellektual hazırlığı fiziki tərbiyə dərslərində və dərscənkənar məşğələlərdə tətbiq edilən məntiqi təfəkkür, idrakın artırılmasına dair oyun, hərəkət və taktiki gedişlər, onların istiqamətindən, həcmindən, çətinlik dərəcəsiindən və intensivliyindən asılıdır.

2. Şagirdlərin intellektual hazırlığı ayrı-ayrı stolüstü intellektual oyunlardan, oyunlar zamanı birgedişli, ikigedişli, üçgedişli oyun kombinasiyalarının onlarda yaratdığı qavrama göstəricilərdən asılıdır.

3. Fiziki tərbiyə dərslərində və dərscənkənar məşğələlərdə tətbiq edilən əqli yük şagirdin intellektual göstəricilərinin yaxşılaşmasına səbəb olur, lakin müxtəlif istiqamətli əqli yüklər hər bir şagirdin qavrayışına təsiri spesifikdir.

4. Şahmat, dama, qalaqapı (Qo) oyunları, idman növləri üzrə taktiki-texniki fəaliyyət növlərinin ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin intellektual və fiziki hazırlıq vasitəsi kimi istifadə olunması səmərəliliyi:

- oyun, taktiki-texniki gedişlər və hərəkətlərin öyrədilməsi ardıcılığının onun struktur komponentləri;

- hər bir struktur komponenti üçün resursların düzgün və ardıcılıqla seçilməsi;

- ayrı-ayrı intellektual oyunlara aid əqlin və idrakın inkişafı üçün seçilmiş vəsaitlərin adekvat olması;

- dərsin və məşğələnin bütövlükdə oyun və yarış metodlarından istifadə etməklə təşkili;

- dərsin və məşğələnin mövzusunə müvafiq tədris formalarının seçilməsi ilə müəyyən olunması.

Dissertasiyanın quruluşu: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil və müvafiq yarım fəsillərdən, nəticələr, tövsiyələr, istifadə olunan ədəbiyyatların siyahısından və əlavələrdən ibarətdir.

“Şəxsiyyətin formalaşmasında intellektual idman oyunlarından istifadənin tədqiqi” mövzusunda tədqiqat işinin bir neçə mərhələdə aparılması nəzərdə tutulmuşdur:

Birinci mərhələdə (I tədris ilinin I semestrini - 2019-cu ilin sentyabr-dekabr aylarını əhatə etmişdir) fiziki tərbiyə fənninin tədrisinə dair islahat sənədlərinin, elmi-metodik mənbələrdə olan məlumatların ümumiləşdirilməsi və təhlili nəzərdə tutulur. Eyni zamanda fiziki tərbiyə dərslərində “intellektual oyun” anlayışının mahiyyəti, spesifik xüsusiyyətləri haqqında şagirdlərin biliklərinin təhlilinin aparılması tədqiqat planına daxil edilmişdir.

İkinci mərhələdə (I tədris ilinin II semestrini - 2020-ci ilin yanvar-iyun aylarını əhatə etmişdir) Bakı şəhərində ümumtəhsil məktəblərinin 10-11-ci siniflərində şagirdlərin funksional, fiziki və intellektual hazırlıq səviyyələrinin müvafiq yaş normativləri əsasında ölçmələr vasitəsi ilə müəyyən edilməsi, alınan nəticələrin təhlili və ümumiləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu ümumiləşdirmə nəticəsi kimi idmanın oyun növləri və stolüstü intellektual oyunların tədrisinin fəal təlim metodlarının tətbiqini nəzərdə tutan işçi proqramının tərtibi planlaşdırılır.

Üçüncü mərhələdə (II tədris ilinin III semestrini - 2020-ci ilin sentyabr-dekabr aylarını əhatə etmişdir) hazırlanmış işçi proqramına (tövsiyələrə) müvafiq olaraq ümumtəhsil məktəblərinin 10-11-ci siniflərində idmanın oyun növləri və stolüstü

intellektual oyunların fəal təlim metodları ilə təşkilinin, şagirdlərin intellektual inkişafında səmərəliliyinin yoxlanılması məqsədi ilə anket sorğusunun keçirilməsi müəyyənləşdirilmişdir.

Dördüncü mərhələdə (II tədris ilinin IV semestrini - 2021-ci ilin yanvar-may aylarını əhatə etmişdir) alınan nəticələrin təhlili əsasında idmanın oyun növləri və stolüstü intellektual oyunların növlərinin tədrisi zamanı şagirdlərin intellektual, idrak və psixomotor qabiliyyətlərinin səmərəliliyinin artırılmasına dair təkliflərin hazırlanması nəzərdə tutulur.

I Fəsil. Ümumtəhsil məktəblərinin X-XI sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyə dərslərində və dərscənkənar məşğələlərdə intellektual oyunlardan istifadəsinin nəzəri əsasları.

1.1. “İntellektual idman oyunları” anlayışının mahiyyəti, spesifik xüsusiyyətləri

Elm, texnologiya, məntiq və intellektin təntənəsi, xüsusilə kompüter texnologiyalarının sürətli inkişaf əsri olan 21-ci əsrin şagirdlərinin müasir dövrün tələblərinə cavab verən, qloballaşan dünyamızın tələb etdiyi bilik, bacarıq, vərdiş və dəyərlərə yiyələnən, sürətlə dəyişən həyat şəraitinə uyğunlaşa bilən, bu səriştəliliyi davamlı olaraq inkişaf etdirən gənclər kimi formalaşması təhsil ocaqlarında təlim-tərbiyə prosesinin necə qurulmasından, öyrədici mühitin təşkili kimi zəruri amillərdən asılıdır. Müasir dövrdə müəllimin başlıca vəzifələrindən biri öyrənməyi öyrətməkdir, yəni təhsilənlər biliyi müstəqil əldə etmə bacarığına yiyələnəməlidirlər. Şagirdlərin maraq və tələbatlarına, bilik səviyyələrinə, potensiallarına uyğun təşkil olunan dərslərdə idrak prosesi fəallaşır, müəllimin məntiqi əlaqəli sualları ilə təhsilənlərin tədqiqatçı fəaliyyəti nəticəsində müxtəlif istiqamətli bilik, bacarıq və dəyərlər, məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkür formalaşır, inkişaf edir. Düzgün qurulmuş şagird-müəllim, şagird-şagird, müəllim-şagird-valideyn münasibətləri təhsilənlərin özünə inamını artırır, onu fəallaşdırır.

Müasir dövrdə şagirdlərin həyata hazırlanması məsələsi daha kəskin qoyulur, onlarda problemləri həlletmə, qərar çıxarma və s. kimi qabiliyyətləri formalaşdırmaq ön plana çəkilir. Hər bir fənnin tədrisində həm mənimsəmə, həm də qiymətləndirmə prosesində (diaqnostik, formativ, summativ) intellektual oyunlardan istifadə təhsilənlərin çoxtərəfli inkişafına səbəb olan əsas vasitələrdən biri kimi effektiv nəticə verir. Müxtəlif dövrlərdə müxtəlif növ oyunların fərqli sektorlara təsirinin əsas cəhətləri tədqiq edilmiş, təhsilənlərin müxtəlif istiqamətli bilik və bacarıqlarının formalaşması, təkmilləşdirilməsi, daha dəqiq, obyektiv və humanist yollarla qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif üsul və vasitələr, tədrisyönümlü intellektual oyunlar, testlər təcrübədən keçirilmişdir [1–4]. Amerika məktəblilərinin kolleclərə

qəbulunda onların intellektual bacarığını yoxlayan xüsusi ümumfederal testlərin nəticələri böyük rol oynayır. Bu testlərlə şagirdlərin intellektual qabiliyyətləri və konkret fənlər üzrə bilik və bacarıqları ölçülür, məntiq və riyazi təfəkkür qabiliyyətləri, söz ehtiyatları və ondan istifadə bacarıqları yoxlanılır [5].

Şagirdlərin, yeniyetmə və gənclərin böyük əksəriyyətinin informasiya texnologiyalarından (İT-dən) əsasən oyun, əyləncə məqsədilə istifadə etməsi müasir dövrün aktual problemlərindən biridir və müxtəlif istiqamətli mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. İnformatika dərslərində şagirdlərin daha çox kompüter oyunlarına həvəs göstərməsi, biliklərə yiyələnmə motivasiyasının, nəzəri materialları, terminləri oxuyub-anlama, analiz, sintez bacarıqlarının, hər bir şagirdin dərs prosesində fəallığının, biliyin mənimsənilməsi faizinin qənaətbəxş olmaması, biliyin qiymətləndirilməsində problemlərin olması təlim-tərbiyə prosesi ilə bağlı hər bir kəsi narahat edir. Tədris prosesində idrak fəallığını stimullaşdıran problemləli situasiyaların yaradılması, təhsilənlərin həvəslə öyrənməyə can atması, biliklərə yiyələnmə fəaliyyətinin təşkili, şagirdlərin dərs prosesində fəallığının 100% saxlanılmasının, oxuyub anlama, dərk etmə səviyyəsinin yüksəlməsi üçün dərsdə istifadə olunan üsul və vasitələrin, iş formalarının düzgün seçilməsinin böyük əhəmiyyəti danılmazdır.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsindən istifadə edərək şagirdin özünüqiymətləndirməsi üsulundan məktəblərimizdə də geniş istifadə olunur. Özünüqiymətləndirmə şagirdlərə məqsədlərini, irəliləyişlərini, müəyyənləşdirməkdə, uğur qazanmaqda kömək edir. Məsələn, mövzuları, tədris vahidlərini əhatə edən, müxtəlif səviyyəli tədrisyönlü krossvordları, rebusları, intellektual testləri həll etmə və ya hazırlama hər bir şagirdin dərs boyu fəallığına və obyektiv qiymətləndirilməsinə, şagirdin özünüqiymətləndirməsinə, təkmilləşməsinə, özünütəhsilə, kitablara, əlavə materiallarla işləməsinə imkan yaradan çox az sayda üsullardan biridir.

Gündən-günə təkmilləşən informasiya texnologiyaları şaquli və üfüqi istiqamətdə sürətlə inkişaf edir. Bu işə öz növbəsində onlardan tədris məqsədli

istifadə üçün yeni imkanlar deməkdir. İnformatika fənninin, eləcə də bütün fənlərin tədrisində müxtəlif növ tədrisyönümlü kompüter oyunlarından, intellektual oyunlardan istifadə bir çox problemlərin tədqiqində xüsusi maraq doğurur, gənc nəsildə informasiya texnologiyaları (İT)-yə yeni yanaşmanın formalaşmasına və inkişafına şərait yarada bilir. İntellekt (*latınca intellectus* – “anlama, dərk etmə, his etmə”) – psixikanın keyfiyyəti olub, əqli bacarıq, məntiqli düşünmə, informasiyanın analizi və sistemləşdirilməsi, onların tətbiqini müəyyənləşdirmə, informasiyalar arasında əlaqəni, qanunauyğunluqları, fərqləri tapma və s. nəticəsində istənilən məşğuliyyətin uğurlu həyata keçirilməsi, problemlərin dərk edilməsi və həll olunması qabiliyyəti kimi başa düşülür. Amerikalı sosioloq, professor L.Qottfredsona görə, intellekt ümumi əqli qabiliyyət olub, qərar çıxarmağı, planlaşdırmağı, problemləri həll etməyi, mürəkkəb ideyaları başa düşməyi, biliklərə tez yiyələnməyi və təcrübə əsasında öyrənməyi özündə əks etdirən ətraf mühiti daha geniş və dərin anlama qabiliyyəti, hadisələrin mahiyyətini və düşdüyü vəziyyətdə necə hərəkət etməni dərk etməkdən ibarətdir [6].

Struktur cəhətdən intellektə müxtəlif yanaşmalar vardır. Məsələn, amerikalı psixoloq J.P.Gilforda görə, intellekt üç əsas açar parametrdən ibarətdir: məzmun, əməliyyatlar və “əldə edilmiş məhsul”. Məzmun vizual, səsli, simvolla, semantik ola bilər. Əməliyyatlar idrak (dərk etmə), yaddasaxlama, divergent mühakimə, konvergent mühakimə və qiymətləndirmə ilə təmsil olunur. “Əldə edilmiş məhsul” dedikdə, obyekt vahidi (ədəd və ya sözü tapmaq), obyektlər sinfi (obyektləri növlərə ayırmaq, təsnif etmək), münasibətlər (obyektlər arasında əlaqə yaratmaq), sistemlər (bir neçə obyektin, çoxluqların təşkili qaydalarını müəyyən etmək); transformasiya (verilmiş materialı dəyişmək, çevirmək, köçürmək), implikasiya (qeyri-müəyyən vəziyyətlərdə nəticələrin proqnozlaşdırılması) nəzərdə tutulur. İntellektual insan – yüksək inkişaf etmiş intellektə və analitik düşüncəyə malik olub, intellektual əməklə məşğul olur.

İnsanın intellektual sisteminin fərqli xüsusiyyətlərini formalaşdıran parametrlərə aşağıdakılar aid edilir: işçi yaddaşın həcmi, proqnozlaşdırma bacarığı,

məntiqi düşüncə; şüur; yaddaş. Hər bir parametr müstəqil və spesifik elementləri ehtiva edir. Buna görə də insan zəkasının keyfiyyətləri (psixikanın keyfiyyətini göstərən qabiliyyətlər) ayrı-ayrılıqda ölçülərək qiymətləndirilməlidir [10].

İlk dəfə intellekt testini XIX əsrdə fransız psixoloqu Alfred Bine tərtib etmişdir [10]. $IQ = (\text{İntellekt yaşı}/\text{Həqiqi yaş}) \times 100$ (*Villyam Ştern və Alfred Bine*) [33]. İntellektin əmsalı (*ingilis. Intelligence Quotient – IQ*) insanın malik olduğu intellektual qabiliyyətlərin kəmiyyət göstəricisi kimi xüsusi testlərdən istifadə etməklə təyin olunur. Yəhudi-rumın mənşəli psixoloq, professor D.Vekslerə görə, IQ aşağıdakı düstur kimi hesablanır [10]:

$$IQ = 100 + \frac{15(x - \mu)}{\sigma}$$

Burada, x – təyin olunan qiymət (alınan balların sayı); μ – verilmiş yaş qrupu üçün orta hədd; σ – təsadüfi qiymətlərin dispersiyasıdır.

Hal-hazırda ən məşhur intellekt testləri *Shternford-Bine*, *Wechsler Intelligence Scale for Children (WISC)*, *Wechsler Adult Intelligence Scale (WAIS)*, *Kaufman Assessment Battery for Children (Kaufman-ABC)* testləridir. H.Y.Ayzenkin testləri məşhur olsa da, H.Veksler, C.Raven, R.Amthauer, R.B.Kettelin testləri daha dəqiq hesab edilir.

İlk dəfə olaraq K.Qroos termin kimi “intellektual oyun” ifadəsini işlətmişdir. Qroosa görə, intellektual oyunun fiziki əməklə məşğul olan insanların məişətində “tamamlayıcı” kimi xüsusi funksiyası vardır. Oyun prosesində şəxsiyyətin intellektual, emosional sferasında kompensasiya baş verir, intellektual oyunlarla məşğul olan insan uğursuzluqlar, münaqişələr, stresslərlə dolu real həyatda unudulmuş bəzi hissləri: əqli imkanlarının reallaşması sevincini, qrupla fəaliyyət hissini, qazanılmış qələbə hissini yaşayır [16].

Şəxsiyyətin formalaşmasında intellektual oyunlar, onların növləri və funksiyaları. İnsan şüurunda və mədəni həyatında ilk fəaliyyət formalarından biri olan oyunların çoxsaylı variantlarının tədqiqi, oyun nəzəriyyəsi və oyun fəaliyyətinin təsnifatını verən məlumatların təhlili onun unikal sosial-mədəni fenomen olaraq,

mahiyyətini anlamağa və ona fəlsəfi, psixoloji-pedaqoji, etik və kulturoloji aspektdən yanaşmağa imkan verir. Bütün canlıları anadan olandan ömür boyu müşayiət edən bu fəaliyyət növü uşaqlar, gənclər üçün inkişaf, özünü anlama, özünüreallaşdırma, ətrafi öyrənmə, təcrübə qazanma, müəyyən istiqamətdə bilik, bacarıq və vərdislərə, həyati bacarıqlara yiyələnmə, yaşlılar üçün isə (nəvələri ilə birgə müxtəlif oyunlar, krossvord həlli və s.) yaşamaq həvəsini artıran, sağlamlaşdırıcı mühüm vasitədir. Oyundan tədris prosesində geniş istifadə olunur. Məktəbəqədər tədris müəssisələrində, ibtidai siniflərdə oyundan istifadə faizi daha çoxdur, V–XI siniflərdə isə azalır. Ona görə də yuxarı siniflərdə məqsədəuyğun şəkildə tədrisyönümlü oyunlardan istifadə olunmaması və ya az istifadə olunması şagirdlərin biliklərə yiyələnmə motivasiyasının, nəticədə təlim-tərbiyənin keyfiyyətinin azalması səbəblərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Oyundan istifadənin əhəmiyyəti haqqında ədəbiyyatda çoxlu fikirlər mövcuddur: “intellektual oyun müəyyən bacarıqların formalaşmasına çox böyük təsir etdiyi üçün hava kimi, qida kimi zəruridir” [11], “həqiqi, real həyata nisbətən uşaqlıq dövründə oynanılan oyun insanın beynində dərin iz salır” [12], “intellektual oyun elə “nərdivandır” ki, onu qalxdıqca, insan yaradıcı xüsusiyyətlər qazanır, insan oynayan zaman tamlığa qovuşur, oyun mədəniyyətdən əvvəldir, onu yaradır, “oynayan insan”la “yaradan insan” eyni həyati funksiyaları daşıyır” [13], “. oyun əhəmiyyətli dərəcədə insan mədəniyyətinin təməli, əsasıdır” [14], “. hər bir oyun uşaq üçün həyat məktəbi, özünütərbiyə üsuludur” [15], “oyun sosial münasibətlərin “hesabı”dır, psixi funksiyaların inkişaf etdirilməsində aparıcı formalardan biri və uşaqların real dünyanı (böyüklərin dünyasını) dərk etmə üsuludur” [16], “oyun ciddi instinktin şəfəqi, şüasıdır” [17], “oyun funksional zövq mənbəyi kimi müşayiət edilən fəaliyyətdir” [18], “oyun – əyləncə, istirahət, idman yarışları xarakterli məşğələdir. Peşələr üçün tipik situasiyaların yaradılması və praktik həllərin tapılmasına kömək edir” [19].

İsrail, Yaponiya, ABŞ və digər inkişafetmiş ölkələrdə keçirilən tədqiqatların nəticələri göstərir ki, əqli əməklə məşğul olan insanlar özlərindən yaşca çox gənc

olanlar kimi düşünürlər. Məşhur pədaoq və psixoloqlar etiraf edirlər ki, insan beyninin ölçüyəgəlməz imkanlarından tam istifadə olunmur. Mürəkkəb, hər bir insanın bacarmadığı intellektual oyun fəaliyyəti təkcə gəncləri deyil, gənc olmayanları da cəlb edir. Ahıl yaşlara qədər bəzi insanlarda intellektual oyunlarla məşğul olmaq tələbatı olur [20].

Şəxsiyyətin formalaşmasında intellektual oyun – düşüncə və yaddaşın tam şəkildə cəlb olunduğu bir fəaliyyətdir. İştirakçı-oyunçuların əqli əməliyyatları isə təqdim olunmuş materialın müəyyən edilməsi və anlanmasına istiqamətlənmişdir. Cavabın, həllin dəqiqliyi, verilmiş situasiyanın məntiqiliyi haqqında təxmini qərarlar qəbul etmək məqsədilə konvergent (yeganə, düzgün cavabın alınması üçün bir istiqamətli axtarış) və divergent (müxtəlif istiqamətlərdə axtarış, məsələn, ən sadə halda beyin həmləsi üsulu ilə) məhsuldarlığı olan oyundur [21].

Şəxsiyyətin formalaşmasında intellektual oyunların müxtəlif növləri vardır, onlardan bəziləri aşağıda göstərilmişdir:

□ İştirakçıların sayına görə: fərdi; cütlərlə; qrup şəklində (“Breyn Rinq”, “Kim? Harada? Nə vaxt?” və s.) oyunlar.

□ Məqsədinə görə: yarış xarakterli və interaktiv; məntiqi; fəzavi kombinator oyunlar.

□ Fəaliyyətinə görə:

□ Məzmununa görə [22].

□ Sözlü: krossvord; rebus;

□ Viktorina

□ Əşyavi: stolüstü poliqrafik (monopoliya); stolüstü əşyalı (şahmat, domino); fəza ölçülü oyunlar və s.

□ Kompüter oyunları. Bu oyunlar da janra, oyunçuların sayına və qarşılıqlı fəaliyyətinə, məzmununa, platformaya görə təsnif olunurlar. Məsələn, məntiqi oyunlar, strategiya, simulyator/menecer və s.

Müasir dövrdə intellektual oyunların bir növü olan kompüter oyunları daha geniş yayılmışdır. Burada oyun tərəfdaşları ilə və ya kompüterin özünün bir tərəfdaş kimi çıxış etdiyi oyun prosesini təşkil edən kompüter proqramıdır. Kompüter oyunları film və kitab əsasında yaradıla bilər, əks halları da vardır. 2011-ci ildən Amerika Birləşmiş Ştatlarında kompüter oyunları rəsmən incəsənətin ayrıca bir növü kimi tanınır. Bu oyunlar inkişaf etdikcə, cəmiyyətə əhəmiyyətli təsir göstərməklə İT-də digər tətbiqi proqram təminatı üçün oyunlaşdırma şəraiti yaradan davamlı, ardıcıl cərəyan, trend oldu. Məsələn, oyunların ikiölçülüdən üçölçülüyə keçməsi üçölçülü tətbiqi proqramların inkişafına (Maya, 3D Max, Blender AutoCad, ArchiCad və s.) təkan verdi. Təkcə üçölçülü proqramlar üçün deyil, ümumiyyətlə həmin tendensiya bütün (səs, video və s.) istiqamətlərdə böyük sürətlə inkişafa səbəb oldu.

Ümumtəhsil məktəblərində intellektual oyunlardan, kompüter oyunlarından istifadə etmək üçün müəllimin onların tədris prosesində yeri və rolunu müəyyən etməsi, oyun və öyrənmə elementlərindən birgə istifadə edə bilməsi vacibdir. Oyun zamanı müxtəlif formalı tapşırıqlardan istifadə etmək olar: model, çertyoj, yazılı və ya şifahi təlimatlar. Beləliklə, şagirdlər informasiyanın müxtəlif növləri, ötürülmə üsulları, təqdim etmə formaları ilə tanış olurlar. Onlar çox həvəslə, asanlıqla oyun fəaliyyətinə cəlb olunurlar. Oyunun effektivliyi, nəticəviliyi ilk növbədə sistemli şəkildə istifadə olunmasından, həm də oyunun proqramına didaktik tapşırıqların daxil edilməsindən asılıdır. Oyun texnologiyası müəyyən məzmunu, süjetə, personajlara malik olmaqla dərs prosesinin müəyyən hissəsini və ya dərsi tam əhatə edə bilər. Oyunun süjeti təlimin əsas məzmununa uyğun olaraq inkişaf edir və dərs prosesini fəallaşdırmağa, bir sıra tədris elementlərinin mənimsənilməsinə kömək edir. Müəllimin ayrı-ayrı oyun elementlərindən müəyyən bir tədris vahidini əhatə edən ümumi bir oyun texnologiyası hazırlaması hər bir müəllim üçün asan olmayan, amma çox böyük səmərə verəcək bir problemin həllini tapması deməkdir. Bunun üçün müəllim ilk növbədə tədrisyönlü oyunların xüsusiyyətlərini bilməli, hansı oyunun nə zaman maksimal nəticə verə biləcəyini aydınlaşdırmağa çalışmalıdır.

Görkəmli alim, psixoloq C.A.Şmakova görə, intellektual oyunlar aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir [23]:

- diaqnostik;
- özünüreallaşdırma;
- kommunikativ;
- sosiallaşma;
- millətlərarası ünsiyyət;
- terapeutik;
- korreksiya;
- psixotreninq;
- əyləncə.

Oyunun məzmunu uşağın cəlb olunduğu mühitdən, sosial vəziyyətindən asılı olaraq dəyişir. Burada oyunun mahiyyətini və funksiyalarını nəzərdən keçirdikdə qeyd etmək olar ki, oyun, ümumiyyətlə, insanın və xüsusilə uşağın əsas ehtiyaclarından biridir. Tədris prosesində intellektual oyunları tətbiq etmək üçün müəllim ilk növbədə onun təsnifatını, hansı oyundan istifadənin nə zaman maksimal effekt verəcəyini və s. bilməlidir. Təhsil, səhiyyə, sənaye, hərbi və s. kimi sferalarda məqsədəuyğun şəkildə müxtəlif oyunlardan istifadə olunur. Fərqli sektorlarda istifadə olunan oyunlar haqqında aşağıdakı cədvəldə müəyyən qədər məlumat verilmişdir. Tədrisyönümlü intellektual oyunlar ilk vaxtlar yaşlılar və gənclər üçün yaradılmışdı. Bu oyunların əksəriyyəti müxtəlif növ insan fəaliyyətini imitasiya etdiyi üçün oyunçulara bir sıra sosial, tarixi və iqtisadi prosesləri tədqiq etməyə imkan verir. Məsələn, Sim City seriyası və Caesar (1993–2006) kimi oyunlarla oyunçular şəhərə rəhbərlik, idarəetmə ilə məşğul olmağı, sosial, praktiki və iqtisadi prosesləri tədqiq etməyi öyrənirlər. “Çivilization” (1991–2005) və “Auropa Universalis” (2000–2007) seriyaları kimi imperiya quruculuğu oyunlarında oyunçular tarixi, siyasi, iqtisadi və hərbi sferalarda müxtəlif istiqamətli virtual fəaliyyət göstərirlər.

	Təlim üçün oyunlar	İşgüzar oyunlar	İstehsal oyunları	Sağlamlıq üçün oyunlar	Tədris üçün oyunlar	Elmi-tədqiqat oyunları
Təhsil	Müəllimlərin öyrədilməsi / İşçilərə bacarıqların aşılması	Məsafədən təhsil	P2p – həmyaşdrla a öyrənmə - konstruktiv sənədləşdirmə	Xəstəliklər / risklər haqqında məlumatlandırma	Öyrənmə	Kompüter bacarıqları & işə qəbul
QHT & Dövlət	Əməkdaş təlimi	İctimai diplomatika & İctimai araşdırma	Strateji & siyasi planlaşdırma	İctimai əhiyyənin tədrisi & bədbəxt hadisələrə hazırlıq	İctimai mesajlı oyunlar (məlumatlandırma oyunları)	Məlumat toplama & planlaşdırma
Hərbi	Hərbi/dəstək təlimləri	Liderlik & idarə etmə	Döyüş planlaşdırması/silah axtarışı	Reabilitasiya (bərpa) & Sağlam həyat	Məktəb daxili təhsil	Döyüş oyunları/planlaşdırma
Səhiyyə	Peşəkar sağlamlıq, işçilər üçün təlim oyunları	İctimai sağlamlığa cavab planlanması	Biotexnoloji istehsal & dizayn (tərtibat)	Kiberterapiya/ güc oyunları	Xəstələrin öyrənilməsi üçün oyunlar və xəstəlik menecmenti	Vizualizasiya (görüntü yaratma) & epidemiologiya
Marketinq & kommunikasiya	Məhsul istifadəsi	İctimai araşdırma	Kompüter	Reklam müalicəsi	Məhsul haqqında məlumat	İctimai araşdırma
Sənaye	İşçilərin təlimi	Liderlik & idarəetmə	Nano/biotexnoloji tərtibat	Əməyin mühafizəsi (peşə təhlükəsizliyi)	İşçi qüvvəsinin təhsili	Proseslərin optimallaşdırılması simulyasiyalar

Korporativ	İşçilərin təlimi	Əmr vermə & idarəetmə	Strateji planlama	İşçilərin sağlamlıq məlumatlandırılması & sağlam həyat	Təhsilin davamlılığı & sertifikatlaşdırma	Reklam etmə/vizuallaşdırma
------------	------------------	-----------------------	-------------------	--	---	----------------------------

“Sivilization V strategiya” oyunu istehlakçılar arasında inanılmaz dərəcədə məşhurdur. Oyunçular qədim zamanlardan kosmik əsrə qədər olan müddəti əhatə edən dövrlərdə mədəniyyətlərin yaradıcısı və lideri rolunda virtual "Dünya hökmdarı" olmaq üçün diplomatiya, iqtisadi inkişaf, texnologiya, dövlət quruculuğu və hərbi fəthlərin genişləndirilməsi ilə bağlı strateji qərarlar qəbul etməyə çalışırlar. Oyun tarixi məzmunu şagirdlərə təqdim etməklə malyə, hərbi və mədəniyyət sferaları ilə bağlı məsələlərdə kompromislərə, güzəştə getməyi və s. öyrədir. Oyunçular tarixi və sosial sistemlərin layihələndirilməsi barədə düşüncələrində oyundan bir model kimi istifadə edirlər.

Harvard Ali Məktəbinin (EcoMUVE) modelləşdirmədən, simulyatorlardan istifadə etməklə orta məktəb şagirdlərinə ekosistemlərdə səbəb-nəticə qanunauyğunluqlarını öyrətmək üçün hazırladığı tədris proqramı, tədris elmi-tədqiqat layihəsidir. Çox maraqlı, faydalı video oyunlardan istifadə etməklə suyun keyfiyyətinin mütəxəssisi, naturalist, mikroskopik mütəxəssis, müstəntiq və s. rollarda olan şagirdlər komanda şəklində əməkdaşlıq edərək, həm də fərdi şəkildə ətraf mühitin problemlərini araşdırır, optimal qərarlar qəbul etməyə çalışırlar [25].

Rusiyada da məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, ümumtəhsil və ali məktəblərdə dərs prosesində, müxtəlif təşkilatlarda təlimlər zamanı tədrisyönümlü oyunlardan istifadə olunur, bu istiqamətdə beynəlxalq konfranslar, yarışlar keçirilir. Müəllimlər, tələbələr, şagirdlər tədrisyönümlü oyunlarla bağlı saytlarda olan resurslardan müntəzəm olaraq faydalanırlar [26–27].

Beynəlxalq təcrübə ilə bağlı belə nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Xaricdə, ölkəmizdə də bankların əksəriyyəti əməkdaşları və müştəriləri üçün neçə illərdir ki, “Öz biznesini yarat, yaxşılaşdır”, “Beynəlxalq mühasibatlığın

əsasları” və s. kimi kurslar, təlimlər, müsabiqələr keçirir və bu zaman tədrisyönümlü oyunlardan istifadə edirlər. Bu istiqamətdə şəxsi təcrübə və ölkəmizin təcrübəsi haqqında bəzi faktlar: Zaqatala məktəbliləri fərdi və ya komanda şəklində müntəzəm təlimlər keçir, rayondaxili, respublika səviyyəsində yarışlarda iştirak edirlər. 2014-cü ildə məktəblilərimiz “Mən Azərbaycanlıyam”, “Ağıl dəryası”, intellektual oyunlarının qalibi (I yer) olmuş, Zaqatala məktəblilərindən ibarət komanda “Breyn Rinq” intellektual oyununda 2015-ci ildə Azərbaycan çempionu adını qazanmışdır. 2010/2011-ci dərəcə ilində Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Zaqatala filialının tələbələri və məktəblilər 4 qrupla (24 nəfər) Rusiyada keçirilən “Эрудиты Планеты” – III Beynəlxalq İntellektual oyunlar Olimpiyadasında iştirak etdilər. Regional turda qalib gələn 4 nəfər 29.09.11-ci ildə İnternet vasitəsilə Moskvada olimpiadanın final mərhələsinə qoşuldu. Yekunda 1 tələbə və 1 məktəblinin adının İnternetdə “Ən yaxşı iştirakçı” siyahısında qeydiyyatdan keçməsinin sevincini hələ də yaşayırıq. Respublikamızda bəzi saytlarda, bloqlarda olan informatika, fizika, coğrafiya və s. fənlərə aid maraqlı resurslar, interaktiv oyunlardan təhsilalanlar həvəslə istifadə edirlər [29–30].

İbtidai sinif şagirdlərini ekoloji maarifləndirmək, tullantıları çeşidləmək, təhlükəli tullantıları tanımaq məqsədilə “Zibili yığışdır”, “Şən ferma” və s. kimi oyunlardan istifadə edən müəllimlərimiz az deyil. İnternetdə olan interaktiv xəritələr, “Azərbaycanı tanı” oyunu da təhsilalanların çox xoşuna gəlir.

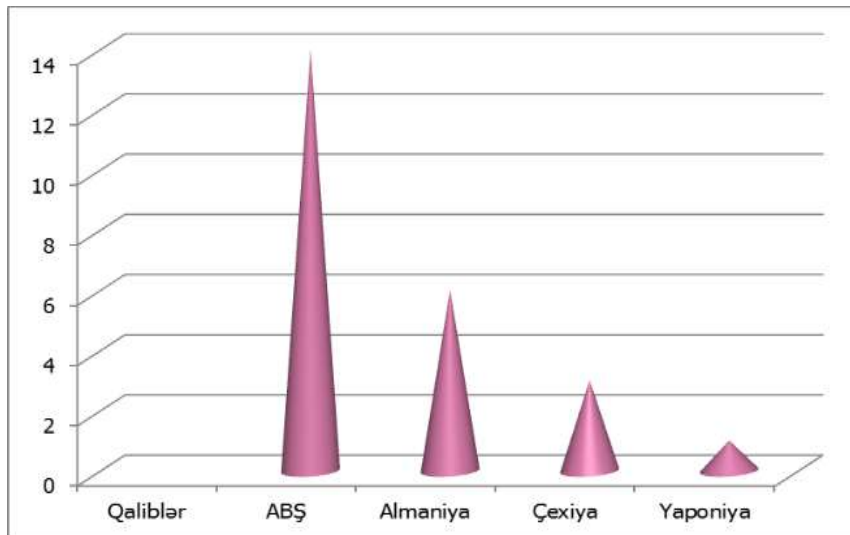
Günümüzün aktual problemlərindən biri olan şagirdlərin oxuyub-anlama bacarığının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı ölkəmizdə dövlət səviyyəsində bir çox layihələr həyata keçirilir. İntellektual oyunların bir növü olan krossvordun yaradılmasında müxtəlif təyinatlı sualların hazırlanması, istifadə olunması əsas məsələlərdən biridir. Krossvord tərtib etməyə çalışan şagird mövzunu oxuyur, məzmunu uyğun faktoloji, müqayisəedici, ümumiləşdirici, dəyərləndirici suallar hazırlayır, bu sualların cavabını axtarır, tapır və nəticədə məzmunu anlamış və öyrənmiş olur. Buna görə də şagirdlərin oxuyub-anlama bacarığının inkişaf

etdirilməsində krossvord hazırlanması, həlli beynəlxalq təcrübədə ən effektiv üsullardan biri kimi istifadə olunur. Krossvord, rebus dərində istifadə etmək üçün əyləncəli materiallardan olub, şagirdlərin diqqətini cəlb edərək dər prosesini rəngarəng qurmağa kömək edir, mövzuya aid konkret biliklərin qrup şəklində, fərdi yoxlanılmasına əlverişli imkan yaradır. Krossvord, rebus həlli və ya hazırlanması:

- fənnə, nəzəriyyəni öyrənməyə maraqlı, kitabla işləmə həvəsi artır;
- vizual, bədii və fəza təfəkkürünü, məntiqi mühakimə aparmağı, yaddaşı, savadlılığı, diqqəti mərkəzləşdirmə bacarığı, oxuma səriştəliliyi, təsəvvür etməni inkişaf etdirir;
- verilmiş sualı analiz etməyi, konkret sual və ya tapmacaya görə dər materialını seçməyi öyrədir, keçilmiş material təkrarlanır;
- rebusla terminlər maraqlı, qeyri-adi formada təqdim edilir, motivasiya artır;
- rebus hazırlama şagirdin xarakterini öyrənmək üçün yaradıcı işdir. qrup daxilində qarşılıqlı fəaliyyət göstərməyi öyrədir, öz işinə görə məsuliyyət daşımağı, müstəqilliyi inkişaf etdirir;
- sərbəst krossvord hazırlayarkən təhsilalanın yazılı nitqlə bağlı yaradıcı təfəkkürü, qabiliyyətləri inkişaf edir, məlumatlılıq dərəcəsi, söz ehtiyatı artır;
- fənnin əsas anlayışlarının, terminlərin dərk olunması, savadlı yazılışı öyrənmə, mənimsəmə səviyyəsinin yoxlanılması, fənlərarası inteqrasiya imkanı yaranır;
- Yaradılmış şəklə görə həmin anda şagirdin daxilində nələr baş verdiyini analiz etmək, onun yeni keyfiyyətlərini “kəşf etmək” olur;
- yaddaşı məşq etdirir, çevik düşünmə formalaşır, lüğətlə işləmə bacarığı təkmilləşir;
- başlanmış işi axıra çatdırmaq bacarığı formalaşır;
- hazırladıqları işlərin başqa siniflərdə istifadə olunacağını dedikdə, şagirdin yaradıcı əməyə motivasiyası yüksəlir;

Uzun illərdir ki, xaricdə müəllimlər krossvorddan biliklərin oyun şəklində əldə olunması, təhsillənlərin intellektual inkişafının təmin edilməsi üçün istifadə edirlər, tibdə isə sakitləşdirici vasitə kimi istifadə edilir. Statistik məlumatlara və elmi əsaslandırılmalara görə, amerikalı alimlər hesab edirlər ki, dinamik, təlatümlü müasir dövrdə stressləri neytrallaşdıran ən sadə və təsiredici vasitələrdən biri krossvorddur. Təsdiq olunmuşdur ki, krossvord həlli bütün orqanları optimal rejimdə işləməyə səfərbər edir. Krossvord həll etdikdən sonra insanın duyduğu məmnunluq hissi də çox qiymətlidir. Krossvord həllindən məmnun qalma ən azı 5 dəqiqəlik ürəkdən gülüşün verdiyi faydaya, C vitamininə bərabər hesab olunur [32].

Dərslərdə hər bir şagirdi hərtərəfli yoxlamaq, biliyində olan boşluqları ona göstərmək və anlatmaq onun gələcək fəaliyyəti üçün çox vacibdir və başqa yolla biliklər “zəncirində” boşluqları görmək və ləğv etmək olmur. Bu çox çətin işdir. Hər bir şagird tərəfindən, bir və ya bir neçə mövzuya aid krossvord həlli, hazırlanması isə bu problemin aradan qaldırılmasına çox böyük kömək edir. Şagirdlər böyük həvəslə dərslə, evdə, hətta valideynləri, nənəbabaları ilə birgə maraqlı, həyati bacarıqlarla əlaqəli krossvordlar hazırlayırlar. Beynəlxalq təcrübədə krossvord həllinə, hazırlanmasına xüsusi diqqət verilir və bu istiqamətdə müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlərin təşkilatçılarından biri olan Ümumdünya Krossvord İdman Federasiyası tərəfindən hər il dünya çempionatı keçirilir. Bu yarışların ən məşhuru Çexiya, Praqa çempionatı hesab olunur. Bu günə qədər keçirilən 24 çempionatda ABŞ 14 dəfə, Almaniya 6 dəfə, Çexiya 3 dəfə, Yaponiya komandası isə 1 dəfə qalib gəlmişdir (şəkil 1). Rusiya və Ukraynada da müxtəlif krossvord çempionatları və turnirləri keçirilir [33].

Şəkil 1. Krossvord həlli üzrə dünya çempionatında müxtəlif ölkələrdən olan qaliblərin sayı.

Təhsilalanların, gənclərin bu istiqamətdə təkmilləşməsi, beynəlxalq tədbirlərə qatılması üçün müxtəlif fənlərin tədrisində intellektual oyunlardan istifadəni günün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq vacib məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə ölkəmizdə də, 2016-cı ildə Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyasında, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Gənclər Fondunun qrant müsabiqəsinin qalibi olan “krasvord yarışması” layihəsi çərçivəsində krossvord yarışını keçirilmişdir [34].

İnformatika fənninin tədrisi prosesində aşağıdakı kimi problemlərlə qarşılaşırıq:

- müəllimlərdə oyun fəaliyyətinin planlaşdırılması və tədris prosesinə inteqrasiya bacarığının zəif olması, oyun texnologiyalarından istifadə metodikasının olmaması;
- müxtəlif siniflər üzrə tədrisyönlü oyunlara aid metodik vəsaitlərin azlığı;
- hər bir təhsilalanın qiymətləndirilməsində problemlərin olması;
- məktəblilərin İT-dən əsasən əyləncə məqsədilə istifadə etməsi;
- tədrisyönlü intellektual oyunlardan istifadənin qənaətbəxş olmaması;

- tədrisyönümlü intellektual oyunların müxtəlif parametrlərə görə təsnifatı və paket şəklində oyunlar sisteminin (poliqrafik və kompüter variantı) olmaması;
- məktəblərdə vaxtaşırı müxtəlif intellektual oyun-yarışların keçirilməməsi;
- dərstdə daha çox oyunlara həvəs, biliklərə yiyələnmə motivasiyasının, nəzəri materialları oxuyub-anlama, analiz, sintez bacarıqlarının qənaətbəxş olmaması və s.

Tədris prosesində intellektual oyunlardan istifadə bu problemlərin aradan qaldırılmasına təsir edə bilər. Son illərdə krossvorddan, rebusdan istifadə müəyyən qədər artsa da, bu sahədə vəziyyət qənaətbəxş deyil. Mövzudan, şagirdlərin potensialından və s. asılı olaraq informatika dərslərində aşağıda qeyd olunan intellektual oyun növlərindən müntəzəm istifadə etmək olar:

- başsındıran məsələlər;
- krossvord, rebus;
- viktorina;
- anaqram;
- dərs-oyun intellektual oyun dəqiqələri, test;
- işgüzar oyun və s.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, demək olar ki, sinifdaxili, məktəbdaxili, şəhər (rayon) səviyyəsində intellektual oyunlardan, yarışlardan istifadə təhsilalanların dünyagörüşünün, müxtəlif növ bacarıqlarının artmasına çox böyük təsir göstərə bilər. Ayrı-ayrı intellektual oyunların tədris prosesində, sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərdə müntəzəm, məqsədyönlü şəkildə istifadə olunması təhsilalanların biliklərə yiyələnmə motivasiyasının, bilikləri mənimsəmə səviyyəsinin artmasına, biliyin qiymətləndirilməsində, özünüqiymətləndirmə prosesində olan bəzi problemlərin həllinə effektiv təsir edə bilər. Təhsilalanlara tədrisyönümlü intellektual oyunların dərslərinə inteqrasiya edilməsi alqoritmi aşağıda göstərilən ardıcılıqdan ibarətdir:

1. öncədən hazırlanmış açıq suallar, testlər, krossvordlar vasitəsilə şagirdlərin fənn üzrə bilik və bacarıqlarını diaqnostik yoxlamaq (ilk dəfə tədris ilinin əvvəlində, sonra isə məqsədmüvafiq zamanlarda);

2. ölçmələrin nəticələrinə görə şagirdləri üç qrupa (əla, yaxşı, zəif) bölmək;

3. qrupların səviyyəsinə müvafiq tapşırıqlar hazırlayaraq həm dərstdə, həm də ev tapşırığı kimi istifadə etmək. Mümkün qədər hər dərstdə söz oyunundan istifadə etmək (3-5 dəq).

Şəhərdaxili və məktəbdaxili intellektual oyunların keçirilməsi alqoritmi:

1. hər məktəbdə müxtəlif siniflər üzrə intellektual səviyyəsi yüksək olan uşaqlardan ibarət komandalar formalaşdırmaq;

2. ayda bir dəfə hər məktəbin komandaları üçün məşq–yarış keçirmək;

3. tədris ilinin sonunda komandalararası informatika fənni ilə bağlı şəhərdaxili, yəni məktəblərarası intellektual oyun – yarış keçirmək.

4. hər sinifdə dərs prosesində, sinifdən xaric işlərin təşkilində müntəzəm yarış–oyun dəqiqələri, oyun dərslər keçirmək, hər sinif üzrə intellektual şagirdlərdən ibarət komanda formalaşdırmaq;

5. ayda bir dəfə hər sinfin intellektual səviyyəsi ən yüksək olan şagirdləri üçün təlim keçmək;

6. tədris ilində III–IV, V–VI, VII–VIII, IX–X, X–XI sinif şagirdlərindən ibarət komandalararası informatika fənni ilə bağlı məktəbdaxili intellektual oyun–yarış keçirmək.

1.2. Tam orta təhsil səviyyəsi üzrə şagirdlərin kompleks inkişafının tərkib hissələrindən biri kimi dərstdən kənar fəaliyyətləri.

Müasir bir məktəb şəraitində şagirdlərin intellektual inkişafı problemi üstünlük qazanır. Bu problemə diqqəti müasir həyat şərtləri diktə edir.

İntellektual inkişaf hər hansı bir insan fəaliyyətinin ən vacib komponenti kimi çıxış edir. Ünsiyyət, təhsil, işdəki ehtiyaclarını ödəmək üçün bir insan dünyanı

qavramalı, fəaliyyətin müxtəlif hissələrinə diqqət yetirməli, nə etməsi lazım olduğunu təsəvvür etməli, xatırlamalı, düşünməlidir. Buna görə bir insanın intellektual qabiliyyətləri fəaliyyətdə inkişaf edir və özləri xüsusi fəaliyyət növləridir.

Müxtəlif zəka keyfiyyətlərini yüksək səviyyədə formalaşdıran bir şəxsiyyətə yönəlmə, müəllimi tədris prosesini yeniləməyin yollarını axtarmağa, eyni zamanda tam açıqlanması üçün lazım olan psixoloji, pedaqoji və təşkilati və pedaqoji şəraiti müəyyənləşdirməyə və təşviq etməyə təşviq edir. və tələbələrin intellektual potensialının inkişafı.

Uşaqlarla pedaqoji işə başlayarkən, ilk növbədə, uşağa təbiət tərəfindən nəyin verildiyini və ətraf mühitin təsiri altında nəyin əldə edildiyini anlamalısınız.

İnsanın meyllərinin inkişafı, onların qabiliyyətə çevrilməsi biliksiz və intellektual proseslərin inkişafı olmadan həll edilə bilməyən təlim və tərbiyə vəzifələrindən biridir.

Kiçik məktəb yaşı intensiv intellektual inkişaf ilə xarakterizə olunur. Bu dövrdə bütün zehni proseslərin inkişafı və uşağın təhsil fəaliyyətinin gedişində baş verən öz dəyişikliklərini dərk etməsi [4].

Fərqli psixoloji və pedaqoji mənbələrdə "zəka" anlayışı müxtəlif yollarla ortaya qoyulur.

D.Veksler zəkani yığılmış təcrübə və biliklərdən istifadə edərək gücü, həyat şəraitini uğurla ölçmək qabiliyyəti kimi başa düşür. Yəni zəka onun tərəfindən bir insanın ətraf mühitə uyğunlaşma qabiliyyəti kimi qəbul edilir.

Psixoloq I.A.Domaşenko: "İdrak, hər bir insanın bilik və təcrübəni mənimsəməyə, tətbiq etməyə, prablemli vəziyyətlərdə məntiqli davranmağa hazırlığını təyin edən ümumi bir zəka qabiliyyətidir" [5].

Deməli, ağıl bir insanın əqli fəaliyyətini təmin edən bir fərdin keyfiyyətlərinin məcmusudur. Öz növbəsində, aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

– erudisiya: elm və sənət sahəsindəki biliklərin cəmi;

Mental zehni əməliyyatlar qabiliyyəti: analiz, sintez, bunların törəmələri: yaradıcılıq və mücərrədlik;

Log məntiqi düşünmə qabiliyyəti, ətraf aləmdə səbəb-nəticə əlaqələri qurma bacarığı;

– diqqət, yaddaş, müşahidə, ixtiraçılıq, müxtəlif düşüncə növləri: əyani-təsirli, əyani-məcəzi, şifahi-məntiqi, nitq və s. [17].

İntellektual inkişaf müxtəlif düşüncə növlərini (empirik, məcazi, nəzəri, konkret tarixi, dialektik və s.) Birləşdirmək və istifadə etmək qabiliyyətinin formalaşmasıdır. Üzvi hissəsi hadisələri və reallıq fenomenlərini müstəqil olaraq təhlil etmək, təkbaşına nəticə çıxarmaq və ümumiləşdirmək bacarığıdır, həmçinin nitq inkişafıdır: söz zənginliyinə sahib olmaq və sərbəst istifadə etməkdir [30].

İntellektual və yaradıcı oyunlar ölkəmizdə asudə vaxtın təşkili üçün ən sevimli formalardan biridir. Televiziya sayəsində hər yaşdan milyonlarla pərəstişkarını alaraq, iş praktikasına, məktəblərə, kitabxanalara, mədəniyyət müəssisələrinə, gənclər üçün klublara geniş daxil oldular. Deyə bilərik ki, işinin bu və ya digər mərhələsində üzvlərinin asudə vaxtının inkişafı və təmin edilməsi üçün intellektual və yaradıcı oyunlardan istifadə etməyən belə bir ictimai birlik yoxdur. Beynəlxalq Klublar Birliyinin himayəsi altında keçirilən beynəlxalq və regional intellektual oyun festivalları, “Nə? Harada? Nə vaxt?” kimi bilik yarışmaları daima çox sayda maraqlı iştirakçı və tamaşaçı toplayır. Ölkəmizin bir çox bölgəsində, intellektual oyun klubları, qeyri-kommersiya təşkilatları olaraq, yalnız oyun layihələrini deyil, eyni zamanda gənclərin digər müxtəlif ehtiyaclarını da təmin edən gənclər arasında əhəmiyyətli işlər aparır. Oyunlar qədim Yunanıstanda xüsusilə sürətlə inkişaf etmişdir. Olimpiya Oyunlarının doğulduğu yer buradır. Platon, onları tanrıların imtiyazı sayaraq oyunları da ilahiləşdirdi. Günümüzdə oyun medianın və xüsusən televiziyanın sayəsində insanların ümumi istirahət və əyləncə formalarından birinə çevrilmişdir [32]. Oyun motivi nəticələrində deyil, prosesin özündə olan bir növ məhsuldar olmayan fəaliyyətdir.

Məşhur rus ədibi K.D.Ushinsky yazırdı: “Uşaq oyunda yaşayır və bu həyatın izləri onda fenomen və maraqlarının mürəkkəbliyi səbəbiylə hələ girə bilmədiyi gerçək həyat izlərindən daha dərinədə qalır. Həqiqi həyatda bir uşaq, övladdan başqa bir şey deyildir, hələ heç bir müstəqilliyi olmayan, kor-koranə və ehtiyatsızlıqla həyat yolu ilə aparılmış bir varlıqdır; oyunda bir uşaq, artıq yetişən bir insan, əlini sınayar və müstəqil olaraq öz canlılarını məhv edər” [26].

Oyun fəaliyyəti canlıların inkişafındakı ən heyrtləndirici və hələ tam başa düşülməmiş hadisələrdən biridir. Oyun dəyişməz olaraq ən müxtəlif xalqlar arasında mədəni həyatın bütün mərhələlərində yaranır və insan təbiətinin qaçılmaz və təbii bir xüsusiyyətini təmsil edir. Elmdə bu fikri açmağa çalışan bir neçə oyun nəzəriyyəsi təklif edilmişdir. Onlardan biri oyunu gənc bir məxluqda yığılmış enerjinin axılmasına qədər azaldıb ki, bu da bir çıxış yolu tapmır və təbii ehtiyaclar üçün istifadə edir. Bu nəzəriyyə oyunda təsadüfi bir şıltaqlıq, əyləncə deyil, vacib bir həyati zərurət görür.

Lügətdə bir fəaliyyət növü kimi oyunun məhsuldarlığından bəhs edilsə də, intellektual oyunlar bu ifadəyə şübhə edir. Əlbətdə ki, bu cür oyunların heç bir praktiki nəticəsi yoxdur, amma buna baxmayaraq bu cür oyunların idrak təsiri yüksəkdir, nə qədər maraqlı və faydalı biliklər verirlər. İntellektual fəaliyyəti həyəcan verici bir rəqabətə çevirən, mövzuya maraq doğuran intellektual oyunlardır.

Zehni oyun - vaxt məhdud mühitdə və rəqabətdə məhsuldar düşüncənin istifadəsini tələb edən tapşırıqların fərdi və ya (daha çox) kollektiv icrası. Ağıl oyunları həm oyun, həm də öyrənmə fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini birləşdirir - nəzəri düşüncəni inkişaf etdirir, konsepsiyaların formalaşdırılmasını, əsas zehni əməliyyatların (təsnifat, analiz, sintez və s.) Yerinə yetirilməsini tələb edir [28].

Qeyd etmək lazımdır ki, intellektual oyunlar keçirərkən şagirdlər hər zaman aktiv olurlar. Duygusal patlamalar və intellektual təcrübələr marağı stimullaşdırır və qoruyur, tələbələrin motivasiyasına kömək edir [36].

– Zehni oyunlar müvəffəqiyyət vəziyyətləri yaradır, uğurlar var, öyrənmək istəyi var.

– Cəmiyyətdəki müasir dəyişikliklər, iqtisadiyyatın inkişafındakı yeni strateji təlimatlar, cəmiyyətin açıqlığı, sürətli məlumatlandırılması, dinamizm təhsili tələblərini kökündən dəyişdirdi. Təhsilin əsas məqsədi sadə bir bilik, bacarıq və bacarıq toplusu deyil, bunlara əsaslanan fərdi, sosial və peşə səriştəsidir - məlumatı müstəqil əldə etmə, təhlil etmə və səmərəli istifadə etmə bacarığı, rasional və səmərəli yaşamaq və işləmək bacarığıdır. sürətlə dəyişən bir dünya.

– Aydın, məntiqi cəhətdən mükəmməl düşünmək və düşüncələrini aydın şəkildə ifadə etmək bacarığı hal-hazırda hər kəs tərəfindən tələb olunur. Milli təhsil modelinin qurulmasının prioritet istiqamətlərindən biri intellektual elitanın - dövlət, iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət, incəsənət sahələrində əsas vəzifələr tutmağı bacaran gənclərin hazırlanmasıdır [6].

– Bütün intellektual oyunlar şərti olaraq elementar və mürəkkəbə bölünə bilər (bu, elementar oyunların birləşməsidir). Öz növbəsində, ibtidai oyunlar iştirakçıların düzgün birini seçdiyi cavab variantlarının sayına görə təsnif edilə bilər. Təbii ki, istənilən intellektual oyun həm fərdi, həm də qrup şəklində aparıla bilər [27].

– Ən sadə intellektual oyun, bir sıra ifadələr və onlara verilən cavabların sayı - 2-dən ("İnanın ya da inanmayın" oyunu) 5-ə ("Scrabble loto") qədər olan test oyunlarıdır. Bu tip oyunlar adətən istiləşmə, tamaşaçı ilə oyunlar və ya "təməl" intellektual oyunlar arasında istifadə olunur. Onların üstünlüyü, çox hazır olmayan iştirakçıların belə uğur qazanmasına və vəzifələrin mürəkkəbliyini dəyişmə qabiliyyətinə imkan verən yüksək şans roludur.

– Sözügedən obyekt haqqında getdikcə daha konkret məlumatların verildiyi bu oyunların ən çətini "qəribə hallar" adlanır. Bir şəxs (komanda) şifrələnmiş konsepsiyanı nə qədər tez açsa, o qədər çox xal qazanır.

– Bu oyunların standart həcmi 15 "İnanın ya da inanmayın" sualından və ya 8-10 "Scrabble Lotto" sualından ibarətdir.

– Bu tip oyunlar düzgün həll tapmaq üçün gizli, lakin aydın bir alqoritm ehtiva etdikləri zaman vəzifə paradoks olduğu və / və ya paradoksal bir qərar tələb etdiyi zaman ciddi bir inkişaf vasitəsidir.

– Bir çox oyun bizim tərəfimizdən C.S. sistemlərinə əsaslanan teatr təlimi praktikasından götürülmüşdür. Stanislavski, M. Çexov, M.O. Knebel və başqaları, konkret tapşırıqlara uyğun olaraq tərəfimizdən dəyişdirildi

– Oyun proqramı təşkil edərkən əsas uğur amilləri:

– – Nəşrin forması və qanunauyğunluğu

– – Əhalinin mümkün qədər geniş qruplarının iştirakı imkanı.

– – Proqramın dizaynının aydınlığı (mükafatları kim, nə üçün və necə alır).

– Beləliklə, ibtidai məktəb yaşı intensiv intellektual inkişaf ilə xarakterizə olunur. Buna görə də müəllim, zəkanın müxtəlif keyfiyyətlərini yüksək səviyyədə formalaşdıran bir şəxsiyyət üzərində dayanaraq, təhsil prosesini yeniləməyin yollarını daim axtarmağa, eyni zamanda psixoloji, pedaqoji və təşkilati və pedaqoji şəraiti müəyyənləşdirməyə və yaratmağa çalışır. tələbələrin intellektual potensialının tam açılması və inkişafı.

1.2 Sinifdənənar fəaliyyət 10-11-ci sinif şagirdlərinin inkişafının tərkib hissələrindən biri kimi

Məktəbdə təhsil yalnız böyüklərin və uşaqların və uşaqların bir-birləri ilə birgə fəaliyyəti müddətində həyata keçirilməlidir, burada həyati dəyərləri olan uşaqlar tərəfindən mümkün olan yeganə tapşırıq (və yalnız tanınma deyil). Eyni zamanda, tərbiyə, prinsipə, lokallaşdırıla və ya hər hansı bir təhsil fəaliyyətinə çevrilə bilməz, əksinə bütün növlərini əhatə etməlidir və əhatə etməlidir: təhsil (müxtəlif təhsil fənləri həddində) və məktəbdənənar (bədi, ünsiyyət, idman), asudə vaxt, əmək və s.) [34].

Məktəblilərin sinifdənənar məşğələləri məktəblilərin tərbiyə və sosiallaşma problemlərini həll etməyin mümkün və məqsədəuyğun olduğu bütün növ fəaliyyətlərini (sinifdəki təhsil fəaliyyətləri xaricində) birləşdirir [15].

Görkəmli müəllim Yu.Yu.Baranova yazır: “Rusiya Federasiyası təhsil müəssisələrinin yeni Federal tədris planına əsasən, sinifdənkənar fəaliyyət sahələrində dərslərin təşkili məktəbdəki təhsil prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Sinifdənkənar işlər üçün ayrılan vaxt tələbələrin istəkləri və dərs tədris sistemindən fərqli formalarda istifadə olunur”[19]

Bununla birlikdə, "sinifdənkənar fəaliyyətlər" termininin mahiyyəti yeni nəsil standartında açıqlanmır. Ümumi təhsil müəssisələri şagirdlərə şagirdin inkişafına yönəlmiş geniş çeşidli fəaliyyət seçmək imkanı verir.

Dərsdənkənar işlərin heç bir halda geri qalmış və ya istedadlı uşaqlarla işləməkdə olan mənfi cəhətləri kompensasiya etmək üçün hazırlanmış ümumi ümumi təhsilə mexaniki olmayan bir əlavə olmadığını unutmamaq vacibdir.

Sinifdənkənar məşğələlər üçün ayrılan saatlar tələbələrin istəyi ilə istifadə olunur və tədrisin dərs sistemindən fərqli olaraq təşkilinin müxtəlif formalarını həyata keçirməyə yönəlib.

Rusiya Federasiyası təhsil müəssisələrinin əsas tədris proqramında sinifdənkənar fəaliyyətin əsas istiqamətləri vurğulanır: idman və istirahət, bədii və estetik, elmi və təhsil, hərbi-vətənpərvərlik, ictimai baxımdan faydalı və layihə fəaliyyətləri

Bundan əlavə, bədii və estetik yaradıcılıq (əyani, tətbiqi və s.), Dizayn, turizm və yerli tarix (ibtidai məktəb yaşı nəzərə alınmaqla) kimi sahələrdə sinifdənkənar fəaliyyətlər həyata keçirilə bilər.

Məktəblilərin sinifdənkənar işlərinin növləri və istiqamətləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Məsələn, bir sıra sahələr idman və istirahət, bilişsel fəaliyyət, bədii yaradıcılıq kimi fəaliyyətlərlə üst-üstə düşür. Hərbi-vətənpərvərlik istiqaməti və layihə fəaliyyətləri həyata keçirilə bilər və sinifdən kənar uşaqlarla hər cür işdə prioritet ola bilər. İctimai faydalı fəaliyyətə gəldikdə isə, ictimai yaradıcılıq və əmək (istehsal) fəaliyyəti kimi formalarda həyata keçirilə bilər [1]

Məktəblilərin sinifdənkənar işlərinin təhsil nəticələri üç səviyyədə bölüşdürülür.

Nəticələrin birinci səviyyəsi tələbənin sosial biliklərə yiyələnməsidir (sosial normalar haqqında, cəmiyyətin quruluşu haqqında, cəmiyyətdə cəmiyyət tərəfindən təsdiqlənmiş və təsdiqlənməmiş davranış formaları haqqında və s.), Sosial gerçəklik və gündəlik həyat haqqında ilkin bir anlayış. Bu nəticələr səviyyəsinə nail olmaq üçün tələbənin müəllimləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi (həm əsas, həm də əlavə təhsil sistemlərində) onun üçün əhəmiyyətli olan müsbət sosial bilik və gündəlik təcrübənin daşıyıcıları kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticələrin ikinci səviyyəsi şagirdin təcrübə qazanması və cəmiyyətin əsas dəyərlərinə (insan, ailə, Vətən, təbiət, sülh, bilik, iş, mədəniyyət) qarşı müsbət münasibət qazanması, sosial münasibətlərə dəyər münasibətinin inkişafıdır. bütövlükdə reallıq. Bu nəticələr səviyyəsinə nail olmaq üçün məktəblilərin sinif, məktəb səviyyəsində bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, yəni qorunan, dostpərəst sosial (yəni qrup yönümlü) mühit daxilində qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uşaq belə bir mühitdə əldə etdiyi sosial biliklərin ilk praktik təsdiqini alır (ya da almır), onları qiymətləndirməyə (və ya rədd etməyə) başlayır.

Nəticələrin üçüncü səviyyəsi tələbənin müstəqil sosial fəaliyyət təcrübəsi qazanmasıdır. Yalnız müstəqil bir sosial fəaliyyət müddətində bir gənc həqiqətən bir sosial şəxs, bir vətəndaş, azad bir insan halına gəlir (və yalnız necə olmağı öyrənmək deyil). Bu nəticələr səviyyəsinə çatmaq üçün şagirdin məktəbdən kənar, açıq ictimai mühitdə sosial mövzularla qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Sinifdənkənar fəaliyyətin nəticələrinin hər bir səviyyəsinin öz təhsil forması vardır. Birinci nəticələr nisbətən sadə sinifdənkənar fəaliyyət növlərindən, ikinci səviyyə - daha mürəkkəb, üçüncü səviyyə - ən mürəkkəb formalardan istifadə prosesində əldə edilə bilər [10].

Birinci nəticələr səviyyəsinə uyğun formalarla ikinci, daha da çox üçüncü səviyyə əldə etmək praktiki olaraq mümkün deyil. Eyni zamanda, ən yüksək səviyyə

nəticəsinə yönəlmiş formalarda əvvəlki səviyyə də əldə edilə bilər. Bununla birlikdə, başa düşmək vacibdir: bu baxımdan hər cür məcburetə fəaliyyətin keyfiyyətini və səmərəliliyini artırmır. Birinci səviyyənin nəticələrini əldə etmək üçün fəaliyyət növlərinə kifayət qədər inamlı olmayan müəllim, ikinci və üstəlik üçüncü səviyyənin nəticələrinə və formalarına təsirli şəkildə çata bilməz. İstədiyini yalnız müəyyən dərəcədə təqlid edə bilər [7].

– Sinifdənkənar fəaliyyətin nəticələri ilə formaları arasındakı əlaqəni başa düşmək müəllimlərə imkan verməlidir:

– bu nəticələrin aydın və anlaşıqlı təqdimatı ilə sinifdənkənar fəaliyyətlər üçün təhsil proqramları hazırlamaq;

– – müəyyən səviyyəli bir nəticənin əldə olunmasını təmin edən sinifdənkənar fəaliyyətin bu cür formalarını seçmək;

– – bir səviyyə nəticəsindən digərinə keçid məntiqini qurmaq;

– – sinifdənkənar işlərin effektivliyini və effektivliyini diaqnoz qoymaq;

– – sinifdənkənar fəaliyyət proqramlarının keyfiyyətini qiymətləndirmək (hansı nəticəyə nail olduqlarını, seçilən formaların nəzərdə tutulan nəticələrə uyğun olub-olmamasına və s.). Bu, məktəblilərin sinifdənkənar fəaliyyətinin təşkili üçün müəllimlərin əmək haqqının stimullaşdırıcı sisteminin qurulmasına zəmin yaradır [1].

– Gənc tələbələrin inkişafı üçün sinifdənkənar işlərin əsas məqsədləri:

– – İctimai təşkilatlar, teatrlar, kitabxanalar, tələbə ailələri ilə birlikdə tələbələrin ictimai faydalı və asudə vaxtlarının təşkili.

– – Tələbələrin çox yönlü fəaliyyətlərə cəlb edilməsi.

– Müsbət ünsiyyət qurma bacarıqlarının formalaşdırılması

– Ümumi problemlərin həllində müəllimlər, həmyaşıdları, valideynlər, böyük uşaqlar ilə əməkdaşlığın təşkili və həyata keçirilməsində bacarıqların inkişafı.

– Zəhməti, çətinliklərin öhdəsindən gəlmək bacarığını, nəticə əldə etməkdə fədakarlığı və əzmkarlığı inkişaf etdirmək.

– Əsas sosial dəyərlərə (insan, ailə, Vətən, təbiət, sülh, bilik, iş, mədəniyyət) qarşı müsbət münasibətin inkişafı.

– Sinifdənkənar tədbirlər aşağıdakı formalarda təşkil edilə bilər: ekskursiyalar, dərnlər, bölmələr, olimpiadalar, müsabiqələr, müsabiqələr, layihələr, viktorinalar, idrak praktikası, şagirdlərin həmyaşıdları, müəllimləri, valideynləri ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkili yolu ilə tədqiqat tədqiqatı.

– İbtidai məktəbdə cədvəl 1-də təqdim olunan aşağıdakı sinifdənkənar işlərin təşkili formaları daha məqbuldur.

Sinifdənkənar işlərin təşkili formaları

Cədvəl 1

Forma	Tövsiyələr
Dairəvi	Uşaqların könüllü birləşməsi forması, ibtidai sinifdə sinifdənkənar işlərin təşkili üçün optimal forma. Dairə mövzu biliklərinin genişləndirilməsi, dərinləşdirilməsi, kompensasiyası funksiyalarını yerinə yetirir; uşaqları müxtəlif sosial-mədəni fəaliyyətlərlə tanış etmək; rabitə təcrübəsinin genişləndirilməsi; uşaqların asudə vaxtının və istirahətinin təşkili.
	Dərnək, qurumun ayrılmaz təhsil proqramı çərçivəsində tədris prosesinin başlanğıc səviyyəsinə uyğun gələn ən məqbul birləşmə forması kimi qəbul edilə bilər.
Bölmə	Uşaqları bədən tərbiyəsi və idmana birləşdirmə forması (şahmat bölməsi, cüdo bölməsi və s.). Fərqli xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: – xüsusi təhsil məqsədləri; fəaliyyətin məzmununun müəyyən bir idman növünə aid olması; – müəyyən bir idman növünə yiyələnməkdə bacarıqlara və ustalıq səviyyəsinə çatmağa diqqət yetirmək; uşaqların praktik nəticələri və nailiyyətlərinin nümayişi və performans ifadəsi (müsabiqələr, müsabiqələr, müsabiqələr).
Teatr	Əmək bölgüsünün, rolların, fəaliyyətlərin fərdi qabiliyyətlər və səhnədə

	mürəkkəb ortaq bir bədii hərəkətin həyata keçirilməsində müvəffəq olmaq üçün ümumi bir istək ilə təyin olunduğu uşaqların könüllü birləşməsi formasıdır. Teatr, fəaliyyətini ən müxtəlif formalar, məşğulluq növləri, bir şəxsin yaradıcı potensialının inkişafı metodları və aktualaşdırılması (xalq teatrı, moda teatrı) kompleksində təşkil edə bilən bir birlikdir.
Klub	Maraqların üst-üstə düşməsi, ünsiyyət istəyi əsasında uşaqları birləşdirən bir forma. Klubun əsas prinsipləri üzvlüyün könüllülüğü, özünüidarəetmə, məqsəd birliyi, bir-biri ilə birbaşa təmasda olan birgə fəaliyyətdir.
Ustalıq	Uşaqların könüllü birləşmə forması. Müəllim öz şagirdlərinin, ardıcılıklarının "məktəb - istehsalatını" yaradan usta kimi çıxış edir.
Studiya	Müəyyən bir fəaliyyət növündə yaradıcılıqla məşğul olmaq üçün uşaqların könüllü birləşməsinin bir forması. Studiyanın fərqli xüsusiyyətləri bunlardır: ümumi hədəflər, birgə fəaliyyətin ümumi dəyərləri, şəxsiyyətlərəarası münasibətlərin emosional təbiəti. Studiya, hər hansı bir hərəkətə, biliyə, bacarıqlara yiyələnmək üçün dərslərin təşkil olunduğu, xüsusi təchiz edilmiş və hazırlanmış bir fəaliyyət yeridir.

Bir təhsil müəssisəsinin bütün sinifdənəkənar işləri vahid bir təhsil mövzusu altında aparıla bilər. Bu suallar seçilmiş fəaliyyət istiqaməti və təşkilati formasından asılı olmayaraq hər dərskənəkənar dərskdə müzakirə üçün yer tapmalıdır. Üstəlik, bu müzakirə müəyyən bir alqoritmə əsasən aparılmalıdır:

– orijinal problem (məlumat və bacarıq çatışmazlığını müəyyənləşdirmək);

Problem problemin həlli barədə məlumat (kim, nə, necə, niyə);

yeni məlumatların tətbiqi;

tətbiq nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

İbtidai sinifdə sadalanan sinifdänkənar fəaliyyət formaları aşağıdakıların formalaşmasına kömək etməlidir.

- dünyaya üzvi birliyi və təbiəti, mədəniyyətləri və xalqları müxtəlifliyi baxımından bütöv, sosial yönümlü bir baxış;
- estetik ehtiyaclar, dəyərlər və hisslər;
- müxtəlif sosial vəziyyətlərdə yaşıdları ilə əməkdaşlıq bacarıqları, münaqişə yaratmamaq və mübahisəli vəziyyətlərdən çıxış yolu tapmaq bacarığı;
- təhlükəsiz, sağlam həyat tərzinə münasibət;
- təhsil fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrini qəbul etmək və davam etdirmək bacarığı;
- təhsildə vəzifə və həyata keçirilmə şərtlərinə uyğun olaraq təhsil fəaliyyətlərini planlaşdırma, nəzarət və qiymətləndirmə bacarığı; nəticəyə çatmaq üçün ən təsirli yolları müəyyənləşdirmək;
- ünsiyyət və idrak tapşırıqlarını həll etmək üçün nitq vasitələrindən aktiv istifadə etmək bacarığı;
- ünsiyyət vəzifələrinə uyğun olaraq şüurlu bir nitq söyləmə qurma bacarığı;
- ümumi xüsusiyyətlərə görə müqayisə, analiz, sintez, ümumiləşdirmə, təsnifat, bənzətmələr və səbəb-nəticə münasibətləri qurmaq, məlum konsepsiyalara istinad edərək məntiq qurmaq məntiqi hərəkətləri;
- birgə fəaliyyətdəki funksiyaların və rolların bölgüsü barədə razılığa gəlmək bacarığı;
- birgə fəaliyyətlərdə qarşılıqlı nəzarəti həyata keçirmək, öz davranışlarını və başqalarının davranışlarını kifayət qədər qiymətləndirmək;
- ətrafdakı obyektləri, prosesləri, hadisələri təsvir etmək və izah etmək, həmçinin onların kəmiyyət və məkan əlaqələrini qiymətləndirmək üçün əsas riyazi biliklərdən istifadə etmək bacarığı;
- məkan təxəyyülü və riyazi nitq, ölçmə, yenidən hesablama, qiymətləndirmə və qiymətləndirmə;

Beləliklə, şəxsiyyətin formalaşması prosesində bir insana bütöv təsir kimi sinifdənənar fəaliyyətlər müəyyən bir rol oynayır, çünki uşaqların şüurunda və davranışında əsas sosial, əxlaqi və mədəni dəyərlərin formalaşması məhz bununla baş verir. cəmiyyət həyatında. Buna görə də ictimai şüurun və ictimai həyatın vəziyyəti son nəticədə sinifdənənar fəaliyyət sisteminin effektivliyindən asılıdır.

II Fəsil. Tam orta təhsil səviyyəsi üzrə şagirdlərin dərskənəkar məşğələlərində intellektual oyunların istifadəsinə dair təcrübə işləri.

2.1. Ümumtəhsil məktəblərinin tam orta təhsil səviyyəsi (10-11-ci sinif) üzrə şagirdlərin idrak və psixomotor bacarıqlarının formalaşdırılmasının müəyyən edilməsi.

Hal-hazırda fiziki hərəkətlərlə (təmrinlərlə) məşğələlərin iki: dərskənəkar forması mövcuddur. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin fiziki tərbiyəsinin dərskənəkar formasına fiziki tərbiyə dərskənəkarı aiddir. Fiziki tərbiyənin dərskənəkar formasının əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- ümumtəhsil məktəblərinin şagirdləri üçün məcburi xarakterli olması;
- tədris prosesinin peşəkar müəllim tərəfindən dəqiq müəyyən olunmuş (45 dəqiqə) vaxt ərzində aparılması;
- dərskənəkar məzmunu və strategiyasının fənnin dövlət standartları ilə müəyyən edilməsi;
- dərskənəkar təşkili, keçirilməsi və təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsinə vahid tələbatın mövcudluğu;
- əvvəlcədən müəyyən olunmuş qrafikə uyğun sistemli və davamlı olması;
- xüsusi ayrılmış və müvafiq təchizata malik sahələrdə (stadion, idman zalı, bu məqsədlə hazırlanmış meydança) keçirilməsi;
- məşğul olanların eyni yaş qrupuna aid olması;
- müvafiq yaş qrupuna aid şagirdlərdə hərəkətlərdən məqsədli istifadə haqqında nəzəri biliklərin verilməsinə, hərəkət bacarıq, vərdişlərin aşılmasına, hərəkət qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsinə, mənəvi-iradi xüsusiyyətlərin formalaşdırılmasına istiqamətlənməsi.

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin fiziki tərbiyəsi müxtəlif tipli təhsil müəssisələrində, dərskənəkar məşğələlər aparılan bölmələrdə, ailədə, ev şəraitində həyata keçirilir. Fiziki tərbiyə dərskənəkarı həftədə iki dəfədən az olmayaraq 45 dəqiqə

ərzində aparılır. Hər bir dərslərin məzmunu dövlət standartları ilə müəyyənləşdirilir və bu dərslər digər fənlər kimi məktəbin ümumi tədris cədvəlinə daxil edilir. Fiziki tərbiyə dərsləri həlli qarşıya qoyulan vəzifələrdən asılı olaraq bir çox hissələrdən ibarət ola bilər. Lakin ümumilikdə fiziki tərbiyə dərsləri aşağıdakı hissələrdən ibarətdir: giriş, hazırlayıcı, əsas və tamamlayıcı. Giriş hissədə dərslərin mövzusu, məqsədi, vəzifələri, məzmunu izah olunur, şagirdlərdə motivasiya formalaşdırılır, dərslərin prosesində istifadə olunacaq hərəkətlərin orqanizmə təsirinin qısa xarakteristikası verilir. Hazırlayıcı hissədə istifadə olunan hərəkətlər orqanizmin qarşıdakı fiziki yükə hazırlamaq üçün qızıdırıcı-yeriş, qaçış, ümuminkişaf və xüsusi-struktur cəhətdən əsas hissədə veriləcək hərəkətlərə uyğun olan aparıcı əzələ qruplarını bu işə hazırlayan hərəkətlərdən ibarətdir. Məşğul olanların birgə hərəkəti fəaliyyətinin təşkili üçün sıra fəndləri yerinə yetirilir. Əsas hissədə illik plan qrafikə müvafiq olaraq hərəkətlərin icra texnikasına yiyələnmə, onun təkmilləşdirilməsi, ayrı-ayrı hərəkəti qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi kimi vəzifələri həyata keçirir. Tamamlayıcı hissəsi orqanizmin funksional sistemlərini (tənəffüs, nəbz) tədricən bərpası, qiymətləndirilmənin aparılması, fərdi ev tapşırıqlarının müəyyən edilməsi vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Fiziki tərbiyə fənninin dərslərdən kənar formaları şagird sağlamlığının möhkəmləndirilməsinə, fiziki hazırlığın artırılmasına, hərəkəti qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsinə, fəal istirahəti təşkilinə və s. istiqamətlənir. Tədris proqramının əsasını idman bölmələrində (atletika, idman oyunları, təkmübarizlik növləri, gimnastika və s.) və ümumi fiziki hazırlıq qruplarında məşğələlər təşkil edir. Şagirdlərin dərslərdən kənar fiziki tərbiyəsinin digər forması idman və kütləvi bədən tərbiyəsi tədbirləridir. Buraya idman bayramları, turist gəzintiləri və yürüşləri, idman-sağlamlıq günləri və s. daxildir. İdman təşkilatları (uşaq idman gənclər məktəbləri, idman klubları və s.) və idman bölmələrində şagirdlərin məşğul olması könüllüdür.

Ümumtəhsil məktəblərinin şagird kontingentinin fiziki hazırlığı zamanı ailədə aparılan fiziki tərbiyə işləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- ailəvi yarışlarda iştirak;
- oyunlar, gəzintilər, idman əyləncələri;
- gün rejimində sağlamlaşdırıcı tədbirlər (səhər gimnastika kompleksi, orqanizmin möhkəmləndirilməsi tədbirləri);
- idman məşqi xüsusiyyətli müstəqil məşğələlər, fiziki tərbiyə üzrə ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi.

Dərs və dərsdən kənar məşğələlər zamanı fiziki yükün tənzimlənməsi və nəzarət üsulları fiziki yükün həcm və intensivliyinin təmin edilməsini, bununlada fiziki inkişafa nail olmaq mümkündür. Fiziki hərəkətlər zamanı zəruri olan həcm və intensivlik müvafiq yaş qrupu üçün fiziki yük düzgün təyin edilməlidir. Burada fiziki yük anlayışı məşğul olanların yerinə yetirdikləri fiziki hərəkətlərin orqanizmə təsirinin ölçü meyarıdır. Fiziki yük iki xüsusiyyəti ilə (fiziki yükün həcmi və fiziki yükün intensivliyi) xarakterizə olunur. Fiziki yükün intensivliyi hərəkətin icra tempi və sürəti, vaxt vahidi ərzində yerinə yetirilən hərəkətin miqdarı və s. ilə müəyyən edilir. Fiziki yükün həcmi və intensivliyi arasında əks asılılıq mövcuddur. Həcm artdıqca intensivlik aşağı düşür və ya əksinə intensivlik artdıqca həzm azalır. Fiziki yükün həcmi yerinə yetirilən hərəkətlərin miqdarı, sərf olunan vaxt, qət olunan məsafənin kilometri və başqa göstəricilərlə təyin edilir.

Fiziki yükün orqanizmə təsiri yorulma əlamətləri (tənəffüs ritminin tezləşməsi, tərləmə, üzün dərisinin rənginin dəyişməsi) və ürək vurğularının say göstəricisi ilə müəyyən edilir.

Nəbz vurğularının (ürək vurğusu) sayı orqanizmin fiziki yükün təsirinə reaksiyasını əks etdirən ən düzgün və informativ göstəricidir. Ürək damar sisteminin funksional imkanlarının artırılması məqsədi ilə tətbiq olunan fiziki yük zamanı ürək vurğularının göstəricisi 130 vurğu/dəqiqədən aşağı olmalıdır. Bu zaman fiziki yükün optimal diapazonu ürək vurğularının 130-170 vurğu dəqiqəsi arasında yerləşməlidir. Fiziki yükün tənzimlənməsi aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

- icra olunan hərəkətlərin yerinə yetirilmə sayının dəyişdirilməsi;

- yerinə yetirilən hərəkətlərin icra tempinin dəyişdirilməsi;
- hərəkətin icra amplitudasının artırılması və azaldılması;
- icra olunan hərəkətin asanlaşdırılmış və ya çətinləşdirilmiş şəraitdə icrası;
- müqavimətin həcmnin (ştanqa, qantel, öz çəkisi) dəyişdirilməsi;
- hərəkətin çıxış vəziyyətinin dəyişdirilməsi;
- qət edilən məsafənin dəyişdirilməsi;
- təkrarlar arasındakı istirahət vaxtının artırılması və ya azaldılması.

Fiziki yük üzərində nəzarət yorulmanın daxili və xarici əlamətləri ilə, həmçinin, ürək vuruqları göstəricisi ilə həyata keçirilir. Fiziki yükün həcmi və onun icra müddəti məşğul olanların yaş, cins, fiziki hazırlıq, sağlamlıq vəziyyəti, həmçinin, qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq müəyyən edilir.

Şəxsiyyət - təhsil alanın idraki, ünsiyyət və psixomotor fəaliyyətləri əsasında həyati bacarıqlarını inkişaf etdirməklə onlarda milli və bəşəri dəyərlərin formalaşdırılmasıdır.

İdraki-qnostik (koqnitiv) fəaliyyət - idraki və ya əqli bacarıqlar əsasında biliklər əldə etməkdir. Bu fəaliyyət növündə xüsusi faktların dərk edilməsi, üsul nümunələri, intellektual qabiliyyətlərin və bacarıqların inkişafına xidmət edən fəaliyyətlər toplusu daxildir. Hər bir işdə uğur qazanmaq və yüksək nəticə əldə etmək üçün düzgün informasiya və zəruri biliklərə malik olmaq lazımdır. Bu isə öz növbəsində indiki və gələcək fəaliyyətin dərk edilməsi, işin məzmununu mənimsəmək və qavramaq, gələcəkdə digər insanlara da öyrətməyin ən səmərəli yolu hesab olunur. Bu fəaliyyət növü altı səviyyədən ibarətdir:

- bilik (xatırlamaq, tanımaq, göstərmək, sadalamaq, adlandırmaq);
- anlamaq və ya dərk etmək (izah etmək, nümunə göstərmək, öz sözləri ilə təsvir etmək, fərqləndirmək);
- istifadə və ya tətbiq etmə (həll etmək, istifadə etmək, cümlə qurmaq);

- analiz və ya təhliletmə (hissələrə ayırmaq, struktur müəyyənləşdirmək, müqayisə etmək);

- sintezetmə (yaratmaq, plan tutmaq, tərtib etmək);

- dəyərləndirmə (münasibət bildirmək, qərar qəbul etmək).

İdrak tanımaq, qaydanı izah etmək, nümunə göstərmək, istifadə etmək, təhlil etmək, müqayisə etmək, dəyərləndirmək, sadalamaq və s. kimi fəaliyyət növlərindən ibarətdir.

Ünsiyyət (emosional affektiv) fəaliyyət növü təhsilalanların və təhsilverənlərin bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətini, onların hörmət, inam, etibar, əməkdaşlıq, birgə fəaliyyət, komanda uğrunda mübarizə, dəstəklənmə, olduğu kimi qəbul edilməsi və s. kimi həyat və sağlamlıq üçün zəruri münasibətləri əhatə edir. Hiss və emosional sahələrdə inkişaf, başqa sözlə desək şagirdin mənəvi hazırlığı başa düşülür. Bu fəaliyyət növü beş səviyyədə ibarətdir.

- təşkil etmə səviyyəsində ümumilikdə dəyərlər sisteminin yaradılmasına adi edilir. Şagirdin “həyat fəlsəfəsi”nin yaradılmasına xidmət edən təlim məqsədləri bu kateqoriyaya əsaslanır;

- hərəki fəaliyyət zamanı reaksiya vermə səviyyəsində şagird təlim prosesində fəal iştirak edir, suallara cavab. Hadisələrə reaksiya verir. Bu təlim nəticəsində şagirdin zövq və maraqlarının axtarılması və fəaliyyətdə tətbiqi vurğulanır;

- normalar çərçivəsində məqbul sayma səviyyəsində şagird hər hansı bir təlim prosesində iştirak etmək üçün stimullaşdırılır. Bu təlim nəticəsi əşyanın mövcudluğunu anlamadan onu seçərək inkişaf etdirilir;

- ümumi dəyərləndirmə səviyyəsində şagird hər hansı bir hadisənin dəyərləndirilməsinə xidmət edir. Bu təlim nəticəsi hər hansı «yanaşmaların» və ya “rəğbət” ümumilikdə təsnif edilməsi üçün şərait yaradır;

- dəyər və dəyərlər sisteminin xarakterizə olunması fərd, davranışlarını nəzərdə saxlayan və həyat tərzini müəyyənləşdirən dəyərlər sistemə malikdir. Şagirdin şəxsi

ictimai və emosional davranışının formalaşmasına bu təlim nəticələri yardımçı olmaq iqtidarındadır.

Ünsiyyət seçimini izah etmək, təsvir etmək, şərh etmək, reaksiya vermək, təqdim etmək kimi fəaliyyətlərdən ibarətdir.

Psixomotor bacarıqlar (fiziki inkişafın mərhələləri) hər bir yaş kateqoriyasına mənsub olan şagirdlərin müvafiq səviyyədə inkişafını tələb edir. Bu isə öz növbəsində mərhələ və fəaliyyətin xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Hər bir mərhələ üzrə fəaliyyət əyani şəkildə əks olunmalıdır. Şagirdlərin fiziki və praktik bacarıqları, bir tapşırığı tək yerinə yetirmə bacarıqları və s. kimi fəaliyyət növləri başa düşülür. Psixomotor fəaliyyət yeddi mərhələdən və açar sözlərdən ibarətdir:

- hissetmə mərhələsi hərəkətin icrasından əvvəl öz imkanlarının müəyyənləşdirir;
- hazırlıq mərhələsi hərəkətlərin icrasına hazırlıq işləri aparır;
- təqlid etmə mərhələsi nümayiş etdirilən hərəkətləri təkrarlayır;
- mexanizmi müəyyənləşdirmə mərhələsi hərəkətlərin icrasının texnikasının (qayda və yollarını) öyrənir;
- mükəmməl icra mərhələsi formalaşmış hərəkətlər nümayiş etdirir;
- uyğunlaşma mərhələsi hərəkətin icrası zamanı yaranmış problemi həll etmək üçün davranışda dəyişiklik edir;
- yaradıcılıq mərhələsi yeni fəaliyyət nümunələri yaradır.

Göründüyü kimi yuxarıda göstərilən bütün mərhələlər və bu mərhələlər üzrə fəaliyyət nümunələri birbaşa hərəkət, fəaliyyət, nümayiş, icra, sintez etmə, əks əlaqə və yenidən icra və s. kimi bacarıqları ehtiva edir.

2.2. Tam orta təhsil səviyyəsi üzrə şagirdlərin dərscənkənar fəaliyyətində intellektual oyunlardan istifadənin həyata keçirilməsinin metodoloji aspektləri

İnsanın mənəvi rifahının yaxşı olması ilk öncə onun sağlamlığından asılıdır. İdman, fiziki fəaliyyət, asudə vaxtların səmərəli keçirilməsi, gün rejimi, qidalanma,

hətəda fəal istirahət belə zəruri əhəmiyyətə malikdir. Hər bir insan daima öz sağlamlığının qayğısına qalmalıdır. İnsan orqanizminin sağlamlığı daha çox fiziki hərəkətlərlə təmin olunur. Bunu nəzərə alaraq hər bir fərd üçün onun fiziki və fizioloji göstəriciləri əsasında müxtəlif fiziki hərəkətlər, onların həcm və intensivliyi, forma və üsulları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ümumtəhsil məktəblərinin fiziki tərbiyə dərslərində məqsədli və planlı olaraq tətbiq olunan fiziki hərəkətlər ümumilikdə insan sağlamlığını kütləvi şəkildə əhatə edir. Bundan başqa dərslərdən və məktəbdən kənar fəaliyyətində xüsusi rolu vardır. Hər hansı bir fiziki fəaliyyət olursa olsun, məşğul olanı zərərli vərdislərdən (tütün, alkaqollu içkilər, narkotik maddələr və s.) ya qismən, ya da tamamilə uzaqlaşdırır. Fərdi və ya qruppalı fiziki fəaliyyət sağlamlıqla yanaşı, insanın əhval-ruhiyyəsini də yaxşılaşdırır, müsbət emosiyalarını gücləndirir. Sağlam həyat tərzi insanın uzunömrlü olmasına da təsir edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki Azərbaycan xalqı dünyada uzunömrlü xalqlardan biridir.

Böyüən nəslin sağlamlığı müxtəlif faktorlardan asılıdır. Bunlara daxildir:

1. yaşayış şəraiti (sosial mühit, maddi durum);
2. genetik amillər;
3. ətraf mühit (ekoloji şərait, meqapolis, iqlim);
4. sağlamlaşdırıcı vasitələrdən (idman məşqləri, su və günəş vannaları, müxtəlif terapiya və massajlar) istifadə.

Təhsil sistemində isə əsas sağlamlaşdırıcı faktorlardan biricisi fiziki tərbiyə və idman hesab olunur. Çünki fiziki tərbiyə idmanın bazisi hesab edilir, başqa sözlə desək idman fiziki tərbiyədən başlayır. Bunu nəzərə alaraq demək olar ki, şagird ilk öncə fiziki tərbiyə dərslərində fiziki hərəkətlər hesabına müəyyən səviyyədə formalaşır, potensiala malik olur. Daha sonra isə idman bölmələri və cəmiyyətlərində öz fəaliyyətini davam etdirir.

Ümumiyyətlə ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fiziki tərbiyə fənninin birinci məqsədi böyüən nəsldə “Sağlamlıq mədəniyyəti”ni formalaşdırmaqdır.

Sağlamlıq mədəniyyəti bir çox komponentlərdən, tərkib elementlərindən ibarətdir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. Ünsiyyət mədəniyyəti (cəmiyyətdə yeri və rolu, yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi hər yerdə ünsiyyət qurmaq bacarıqları nəzərdə tutulur). Zəruri bir faktor olaraq şagirdin psixoloji durumuna təsir göstərir, şəxsiyyət kimi formalaşmasına şərait yaradır.

2. Qidalanma mədəniyyəti (şagird şüurlu şəkildə qidalanma mədəniyyəti haqqında biliklər əldə etməli, qida rasionuna və rejiminə ciddi şəkildə riayət etməlidir). Bu xüsusi olaraq böyüyən orqanizm üçün olduqca vacib bir şərtidir.

3. Gigiyenik mədəniyyət (adi həyat şəraitində, fiziki tərbiyə dərsləri ərzində, idman məşqlərində zəruri gigiyenik tələblərə riayət bacarıqlarını özündə əks etdirir)

4. Hərəkət mədəniyyət (şagirdin müxtəlif təyinatlı hərəkətlərdən icra bacarıqlarının formalaşması, özünün həm fiziki hazırlığını, həm də sağlamlığını dəyərləndirməyi təmin edir). Şagirdin fiziki hazırlığı 6 hərəkət qabiliyyətdən ibarətdir. Buraya, qüvvə, sürət-güc, sürət, çeviklik, əyilgənlik, dözümlülük daxildir. Hər bir şagird müvafiq siniflər üzrə hazırlanmış fiziki tərbiyə dərslərində tövsiyə olunan hərəkət, oyun və hərəkətlər kompleksindən istifadə etməklə özünün fiziki imkanlarını artırabilir. Burada əsas vəzifələr şagird tərəfindən hər bir hərəkət qabiliyyəti üzrə onun tərkib komponentini inkişaf etdirən hərəkətlərin düzgün seçilməsi, onların icra ardıcılığını və icra intensivliyini müəyyən edilməsi, onlardan ümumilikdə istifadə etmək bacarıqlarına malik olmalıdır.

Fiziki tərbiyənin əsas məqsədi və vəzifəsi sağlam, zəruri hallarda sağlamlığını möhkəmləndirmək bacarığına malik olan, çalışdığı mühitdə ünsiyyət qurmaq bacarığına malik olan cəmiyyətə yararlı bir fərd yetişdirməkdir.

Aparılan müşahidələr, sorğular və tədqiqatlar göstərir ki, hər bir sinifdə 30-40% şagird kontingentinin onurğa sütununda qüsurlar vardır. Bu müəyyən dərəcələrə görə qruplara bölünür. Bu aktual problem şagirdin yalnız genetik faktorlarından, məktəbli çantasının ağır olması ilə əlaqədar ola bilməz. Onu da vurğulayım ki,

televiziyalarda ictimailəşdirilən məktəbli çantasının ağır olmasının əsası yoxdur, çünki şagird gün ərzində maksimum 10-15 dəqiqə bu çantanı daşıyır. Onurğa sütununda deformasiyalar, müxtəlif problemlərin yaranmasının əsas səbəbi şagirdin müxtəlif yaş dövründə yük daşımına hazır olmamasıdır. Yəni, onurğa sütununu saxlayan əzələ kütləsi və ya əzələ gücü zəif olduqda problemlər meydana çıxır. Bundan başqa şagirdlərin stol arxasında düzgün oturmaması, və yaxud istifadə edilən stul və stollar onun düzgün oturmasına yararlı olmadıqda da eyni problem ortaya çıxır. Belə ki, stul və stolun əyri, hündür və alçaq olduğu üçün şagird də, o istiqamətdə əyilməyə məcbur olur.

Hər bir şagird özünün yaş dövrünə uyğun olaraq zəruri olan hərəkətlərdən onurğanın möhkəmləndirilməsi üçün istifadə etməlidir. Məhz bunun üçün də ilk öncə şagirdlərin onurğa sütununu diaqnostika olunması vacibdir. Bu problemlərin aktual olmasına baxmayaraq heç bir məktəbdə şagirdlərin onurğa əyriliklərinin diaqnostikası, bu problemlərin aradan qaldırılması ilə heçkim məşğul olmur.

Yuxarıda dediyim kimi şagirdlər üçün hazırlanmış fiziki tərbiyə dərslərlərində onurğa əyriliklərinin növləri (ilkin və sonrakı mərhələləri), onların yaranma səbəbləri, onurğa əyriliklərinin ölçmə qaydası, ölçü vahidləri sadə şəkildə və anlaşıqlı formada verilmişdir. Xüsusi bölmədə isə onurğa qüsurlarının aradan qaldırılması üçün hərəkət kompleksləri, onların icra ardıcılığı və miqdarı göstərilir, zəruri tövsiyələr verilir.

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlər arasında sonradan qazanılan onurğa əyrilikləri ilə yanaşı, ürək-damar çatışmamazlıqları, ağciyər-tənəffüs sistemi çatışmamazlıqları, qan xəstəlikləri və s. mövcuddur. Bu xəstəliklərin başlıca səbəbi şagirdlərdə tələb olunan fiziki yükün olmamasıdır.

Bu gün cəmiyyətimizdə fiziki tərbiyə və idmana qarşı laqeyd yanaşanlar da az deyildir. Şahidi olduğum bəzi hallarda valideynlər özləridə bilmədən öz övladlarını adları çəkilən və digər xəstəliklərə sövq edirlər. Sağlamlıq haqqında saxta arayışlar, müxtəlif bəhanələr gətirərək öz övladlarını fiziki tərbiyə, əmək fəaliyyətindən kənarlaşdırırlar. Bütün bunların nəticəsi olaraq böyüyən gənc nəslin həmin

nümayəndələrinin sağlamlığında problemlər ortaya çıxır. Və ən əsası isə həmin şagirdlərdə yaranan psixoloji vəziyyətin özü belə sağalmaz xəstəliklərdəndir.

XXI əsrin xüsusiyyətlərindən bəziləri insanlarda müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Hərəkətsizlik, qida məhsullarının – o cümlədən, sintetik qidaların, geyimlərin, ətraf mühitin “kasıblaşması və zəhərlənməsi”, yaşıllıqların azalması, iqlimin korlanması, qrunt suların yaşayış sahələrinə çıxması, içməli suyun tam yararsızlığı onkoloji xəstəliklərə yol açır. Təbii ki, belə bir ekstrimal şəraitdə yaşayan insanların fiziki və fizioloji göstəriciləri aşağı düşəcək, həmçinin xəstəliklərə düçar olacaqdırlar və insan ömrü getdikcə azalacaqdır.

Belə bir şəraitdə yaşayan insan heç olmasa öz yaşam tərzini dəyişməli, sağlamlığını qorumalı, immun sistemini fiziki hərəkətlərlə artırmalıdır.

Fiziki tərbiyə tədris müəssisələrinin fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri olub bütün tədris-tərbiyə prosesinin bir hissəsi sayılır, məhz məktəb yaşlarından fiziki təhkimləşmənin möhkəm əsası yaradılmalıdır. Bu yetkin səviyyəni insan qoruyub saxlamalı və müstəqil yüksəltməlidir. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin əməyə hazırlanmasında fiziki hərəkətlərin öyrədilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Yeriş, qaçış, tullanma, qaməti düzgün inkişaf etdirən və s. hərəkətlərin təlimi şagirdlərdə sürət, çeviklik, dözümlülük kimi fiziki və psixoloji keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına kömək edir, bu da onları dolayısı yolla əməyə hazırlayır. Başqa sözlə desək, şagirdlərin gələcək istehsalat təliminə mənəvi, fiziki, əxlaqi cəhətdən hazırlığı artır, onlar bədən tərbiyəsi və idmana yaxşı münasibət bəsləyirlər [28, səh. 45-48]. Fiziki hərəkətlərlə müntəzəm məşğul olan şagirdlər bədəncə möhkəm və sağlam olur, ağır tərpənən, bədəncə zəif olan uşaqlara nisbətən onlar yorulmur, müəyyən bir işi daha tez və keyfiyyətlə yerinə yetirirlər. Əzələnin gücünü və uşağın çevikliyi artıran fiziki hərəkətlər və bunların bir-biri ilə düzgün əlaqələndirilməsi əməyə hazırlıq üçün böyük zəmin yaradır. Belə hərəkətlərin şagirdlərə öyrədilməsi, onların bədən tərbiyəsi dərslərinə olan marağını artırır və hərəkətlərin icraedilmə keyfiyyətini xeyli yaxşılaşdırır. Respublikanın şəhər və kənd məktəblərində aparılan müşahidələr

göstərmişdir ki, təbii hərəkət keyfiyyətlərinə yiyələnmiş şagirdlər iş görərkən əzələ gücü enerjisinə qənaət edir, dəqiq olmağa, habelə artıq hərəkətlərə yol verməməyə çalışırlar. Onlar hər hansı fiziki işi başqalarından fərqli olaraq az enerji sərf etməklə, qısa bir vaxt ərzində yerinə yetirirlər. İlk dəfə məktəb həyatına qədəm qoyan şagird, nisbətən çətin və sosial təlim – tərbiyə ilə qarşılaşmağa başlayır. Bu mühitə cəl olunan şagird dərslər zamanı sakit oturmalı, nizam-intizamı gözləməli, müəllimi axıra kimi diqqətlə dinləməli, bir sözlə, məktəb rejiminə ciddi riayət etməlidir. Bundan ötrü uşaq, fiziki cəhətdən normal inkişaf etməli, həmçinin dözümlü, iradəli, səbrli və təmkinli olmalıdır. Bu keyfiyyətlərin əldə edilməsində əməyə və Vətənin müdafiəsinə hazırlıqda fiziki tərbiyə məşğələlərinin böyük rolu vardır. Təhsilin təməli ibtidai siniflərdə qoyulduğu kimi, şagirdlərin hərtərəfli, ahəngdar inkişafı, əməyə və Vətənin müdafiəsinə hazırlıq işlərinin əsas bünövrəsi də həmin dövrdən başlayır. Buna görə də bu məsələlərin fiziki tərbiyə ilə əlaqəliliyinin elmi və əməli cəhətlərini nəzərdən keçirmək olduqca zəruridir. Fiziki tərbiyə məşğələlərində ritmililiyin gözlənilməsi, bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılınması, müvazinət hərəkətlərinin mənimsədilməsi şagirdlərin əməyə hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, müntəzəm olaraq müvazinət hərəkətləri ilə məşq etmiş və bu sahədə lazımi hərəkət vərdişlərinə yiyələnmiş şagirdlər müxtəlif növ əmək işlərinə (şəkil çəkmək, yazmaq, toxumaq və s.) daha yaxşı hazır olur və iş prosesində gec yorulurlar. Bundan əlavə bədən tərbiyəsi üzrə nəzəri məlumatların şagirdlərə çatdırılması da həmin hərəkətlərin icrasının effektini artırır, bacarıq və vərdişlərin aşılınmasına kömək edir. Fizioloji və psixoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, fiziki hərəkətlər şagirdlərin iş qabiliyyətini artırır, sağlamlığını möhkəmləndirir, fiziki inkişafına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda bu hərəkətlər üzrə nəzəri məlumatların mənimsədilməsi şagirdlərin hərəkətləri şüurlu icra etməsinə kömək edir. Nəticədə şagirdlər həmin hərəkətlərlə ardıcıl məşğul olmağa, onları düzgün və dəqiq yerinə yetirməyə çalışırlar. Bu həm də ürək fəaliyyətinin yaxşılaşmasına, maddələr mübadiləsinin tədricən sürətlənməsinə, əmək prosesi ilə əlaqədar keyfiyyətlərin yüksədilməsinə, habelə müvafiq hisslərin

inkişafına müsbət təsir göstərir. İdman əşyalarının və avadanlıqlarının təmiz saxlanması, hərəkətin icrası zamanı təhlükəsizlik qaydalarına riayət olunması öz sağlamlığını qorumaqda onlara kömək edir. Bu da əməyə hazırlığın əsas amillərindəndir. Şagirdlər ayrı-ayrı hərəkətlərin icrasına xeyli əmək sərf edirlər. Şagirdlərin əmək qabiliyyətini artıran şərtlərdən biri əmək elementlərinə malik fiziki hərəkətlərin tənəffüslə uyğunlaşdırılmasıdır. Hərəkətlərin tənəffüslə əlaqələndirilməsi şagirdləri əməyə hazırlamağa zəmin yaradır. Nəhayət, təbii amillərin (hava, günəş, su) vasitəsilə bədənin möhkəmləndirilməsi də şagirdlərdə əmək qabiliyyətinin artırılmasına müsbət təsir göstərir. Şagirdlərin şəxsi həyatında və fiziki inkişafında mütəhərrik oyunların rolu böyük olub, onları əməyə hazırlayır, əmək prosesində lazım olan şərtləri (intizam, qayda-qanun, çeviklik, dəyanətlik və s.) yerinə yetirməyə alışdırır. Oyunlar təşəbbüskarlıq, müstəqillik, mətanət, işgüzarlıq, yenilməzlik və s. kimi yüksək keyfiyyətlərin mənbəyi olmaqla, uşaqları yaşadıkları cəmiyyətə bağlayır, kollektivin şərəfini üstün tutur və bunu yerinə yetirməyə cəhd edir. Oyun uşaqları əmək fəaliyyətində iştirak etməyə hazırlayır, uşaqda əməyə hörmət, məhəbbət hissi tərbiyə edir, физики tərbiyə şagirdlərdə şüurlu intizam tərbiyəsinin yaranmasında da az rol oynamır. Gimnastika, yüngül atletika, habelə oyunların icrası, məşq, rejim və yarışların qaydasına əməl etmək şüurlu intizamın başlıca şərtlərindəndir. A.S.Makarenko oyunu intizamı möhkəmlədən mühüm vasitə hesab edərək yazırdı: «İntizamı möhkəmlətmək üçün müxtəlif üsullar vardır...Mən oyunu ən mühüm tərbiyə yollarından biri hesab edirəm. Uşaq kollektivinin həyatında ciddi, məsul və işgüzar oyun böyük yer tutmalıdır» [48]. Məktəblilərin əqli inkişafına müsbət təsir göstərən mühüm vasitələrdən biri də oyunlardır. Oyunlar uşaqların həyatı dərk etmələrinə kömək edir. Maksim Qorkinin sözləri ilə desək, uşaq on yaşına qədər əyləncələr tələb edir və onun tələbi bioloji cəhətdən qanunidir. O, oynamaq istəyir, onu əhatə edən dünyanı, hər şeydən əvvəl və hər şeydən asan oyunda, oyunla dərk edir. Bəzi oyunlar heyvan və quşların adlarını, onların fayda və zərərini şagirdlərə öyrədir. Şagirdləri təbiətin nemətlərini sevmək və qoruyub

saxlamaq ruhunda tərbiyə edir. Öyrədici və düşündürücü oyunların nəinki köhnə biliklərin möhkəmləndirilməsində, hətta yeni biliklərin qazanılmasında da böyük rolu vardır. Hazırkı məktəb proqramına müasir oyunlar daxil edilmişdir ki, bunlar da cisim və hadisələrlə, elm və texnikanın yeni nailiyyətləri ilə məktəbliləri tanış edir, kainatın sirlərini açan, kosmik fəzanı fəth edən iradəli, möhkəm və səbatlı adamları onlara sevdilir. Bu oyunlar müxtəlif biliklər verməklə bərabər, uşaqları qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə edir, onları “xasiyyət”in müəyyən tipləri üzrə qruplaşdırılmasında köməkçi rol oynayır.

Xasiyyət – şəxsiyyətin fəaliyyətində təzahür edən, onun üçün xarakterik olan, formalaşmış, fərdi xüsusiyyətlərdir. Xasiyyət bütün həyat boyu formalaşır və dəyişir. Onun formalaşması bir sıra amillərin təsiri altında baş verir.

- yeniyetmənin böyüdüüyü və yaşadığı ailədəki mühit;
- onun əhatəsində olan dostları və tanışları;
- təhsil aldığı sinifdəki mühit və şagirdlər arasında olan münasibətlər;
- yeniyetmənin dünyagörüşü və məlumatlılıq dərəcəsi;
- yeniyetmənin mənəvi, estetik və s. ehtiyacları və onların ödənilməsi imkanları;
- istənilən hadisəni təhlil etmək və nəticə çıxarmaq bacarığı;
- yeniyetmənin aid olduğu sinir tipi;
- yeniyetməyə göstərilən diqqət, qayğı və s. yeniyetmənin xasiyyətinin formalaşması və dəyişməsi prosesinə təsir göstərən amillərdir. Yeniyetmənin həyatının müxtəlif dövrlərində yuxarıda qeyd olunan amillərin hər biri və ya bir neçəsi onun xasiyyətinin dəyişməsinə həlledici təsir göstərə bilər.

Yuxarıda göstərilənlər içərisində şəxsiyyətin formalaşmasında xüsusi çəkisi olan amil onun doğularkən aid olduğu hər hansı sinir tipinə mənsubiyyətini göstərən temperamentdir. Şəxsiyyətin malik olduğu temperament insanda psixoloji proseslərin intensivliyini, sürətini, tempini müəyyənləşdirən cəhətdir. Hər hansı temperamentə

mənsub olan fərd digərindən fəallıq və emosianallığı ilə fərqlənir. Bu səbəbdən də bir neçə temperament mövcüddür:

Sanqvinik temperament – güclü, sürətli, oyanma və tormozlanma proseslərinin mütənasib olduğu müvazinətli sinir tipidir.

Xolerik temperament – güclü, sürətli, oyanma proseslərinin üstünlük təşkil etdiyi müvazinətsiz sinir tipidir.

Fleqmatik temperament – güclü, lakin oyanma və tormozlanma proseslərinin ləng getdiyi müvazinətli sinir tipidir.

Melanxolik temperament – zəif, ləng və müvazinətsiz sinir tipidir.

Sinir tiplərinin davamlılıq tərzini bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Hər bir sinir tipi üçün ümumiləşmiş obrazı məşhur Holland karikaturçusu Bistrup yaratmışdır. O, eyni şəraitdə müxtəlif temperamentə mənsub olan obrazların davranışını əks etdirmişdir.

Lakin hər hansı temperamentə mənsub olmaq o demək deyil ki, insan müvafiq davranış tərzini həmişə nümayiş etdirməli və bunu hansısa sinir tipinə mənsub olması ilə əsaslandırılmalıdır. Əksinə, öz davranışında baş verə biləcək mümkün xoşagəlməzlikləri əvvəlcədən islah etmək, “özünü dəyişdirmək” bacarığı hər bir yeniyetmə üçün təqdirəedici cəhətdir.

Hər bir temperamentin əsasında sinir proseslərinin sürəti və gücünü əks etdirən oyanma və tormozlanma durur. Oyanma və tormozlanma proseslərinin sürəti və davamlılığından asılı olaraq bu və ya digər sinir tiplərinə mənsub şagirdlərin yoldaşları, hərəki fəaliyyət zamanı davranış tərzini bir-birindən fərqlənəcəkdir.

Siz öz xasiyyətinizi, başqa sözlə hansı sinir tipinə mənsubiyyətinizi müəyyənləşdirmək üçün öz fəaliyyətinizi, davranışınızı müşahidə etməli, onu başqaları ilə müqayisə etməli, digərlərinin sizin haqqınızda fikirlərinə diqqət yetirməli və bu fikirlərə hörmətlə yanaşmalısınız. İnsanın xasiyyəti müxtəlif şəraitlərin təsirindən asılı olaraq tərbiyə olunur. Mənsub olduğunuz sinir tipinin

xüsusiyyətlərini bilməklə siz davranışınızdakı qüsurları və mənfi cəhətləri aradan qaldıra bilərsiniz.

Fiziki tərbiyə dərsləri şagirdin malik olduğu hərəkəti potensialın nümayişi üçün əlverişli bir şəraitdir. Burada şagird hərəkəti fəaliyyət zamanı özünün fiziki hazırlıq səviyyəsini nümayiş etdirmək, dəyərləndirmək, müqayisə etmək və onun inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini dərk etmək imkanı qazanmış olur. Oyun, yarış metodlarına müvafiq təşkil edilmiş dərs prosesində şagird özünün üstün və zəif cəhətlərini daha tez müəyyənləşdirə bilər. Bu zaman ayrı-ayrı hərəkəti qabiliyyətlərin inkişafına yönəlmiş hərəkətlərin dərslərdə, evdə sistemli və davamlı icrası şagirdin fiziki hazırlıq səviyyəsində yaratdığı, hətta kiçik müsbət dəyişiklik onda inam hissi formalaşdırır. Bu inam şagirdin əldə etdiyi uğurlarla, “mən bacardım”, “daha çox çətini bacararam” fikirlərilə möhkəmlənir, yeniyetmənin hərəkəti və davranış fəaliyyətinin əsasına çevrilir. Ancaq burada daha mühüm məsələ şagirdin fəaliyyətinin əsasında duran motivin hansı istəkdən qaynaqlanmasıdır. Sən hansı məqsədlə güclü, sürətli, çevik və s. olmaq istəyirsən? Öz bacarığını vətənin və dövlətin inkişafına, ədalət və humanizmə, tərəqqiyə həsr etmək istəyən vətəndaşmı? İşğal altında olan torpaqların azad olması uğrunda döyüşərək öz canını vətən uğrunda Mübariz İbrahimov, Fərid Əhmədov və digər qəhrəmanlarımız kimi qurban verməyə hazır olan bir igidmi? Mötəbər yarışlarda ölkəsinin bayrağını qaldırmaq istəyən idmançımı və yaxud özünün fiziki hazırlığı ilə öyünən, mənəviyyəti qüsurly, yaşadığı cəmiyyətin ictimai, hüquqi, etik qaydalarına riayət etməyən, qanunpozmalara meyilli egoist bir fərdmi?

Beləliklə, yeniyetmənin özünüdərk və özünü-tərbiyə arzusundan asılı olaraq onun şəxsiyyətinin formalaşması birinci sadalananlar və ya sonuncu istiqamətli də ola bilər. Davranış və ünsiyyət tərzinin vaxtında və düzgün istiqamətləndirilməsi şagird tərbiyyəsində rast gəlinən egoistlik, qeyri-humanistlik, hörmətsizlik kimi neqativ xüsusiyyətlərin aradan qaldırılmasına imkan verə bilər. Bu cəhətdən fiziki tərbiyə dərsləri həm də şagird psixologiyasına təlqin olunan dəyərlərin hansı dərəcədə mənimsənildiyini aşkarlamağa imkan verən bir mühitdir. Fiziki tərbiyə fənninin

tədrisinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də qarşıya qoyulan məqsədin uğurlu həllinin dərs prosesində şagirdlərin birgə fəaliyyəti ilə təmin olunmasıdır. Yarış, oyun, komandalı fəaliyyət yalnız şagirdlərin birgə fəaliyyəti şəraitində mümkündür. Bu da hər bir şagirdi həm üzvü olduğu, həm də mübarizə apardığı rəqib komandalara daxil olan sinif yoldaşları ilə ünsiyyət qurmaq, bu ünsiyyəti mövcud oyun və yarış qaydaları, etik normalar çərçivəsində tənzimləmək məcburiyyəti qarşısında qoyur. Bu amilin dəyərliliyi yalnız dərs prosesinin uğurlu tamamlanmasında deyil, əslində şagirdin bir şəxsiyyət kimi cəmiyyətdə öz fəaliyyətini müəyyən hüquqi, etik, mənəvi və psixoloji normalara müvafiq qurmaq bacarığının formalaşdırılmasındadır [19;25;31]. Belə bacarıqların inkişaf etdirilməsi fiziki cəhətdən hazırlıqlı bir fərdin öz üstünlüyünü yaşadığı cəmiyyətin inkişafına, xeyirxah işə və köməyə yönəltməsinə şərait yaratmış olur.

Bildiyiniz kimi mənlük şüurunun formalaşması yeniyetmənin ətraf mühitlə, ilk növbədə cəmiyyətlə; komanda, sinif yoldaşları ilə fəal münasibətlərindən başlanır. İlk mərhələdə yeniyetmədə ictimai məsuliyyət, borc hissi formalaşır. Məhz bu hiss insanın bütün fəaliyyətinin şüurlu tənzimlənməsini həyata keçirən iradə xüsusiyyətinin mənbəyi hesab olunur.

Fiziki tərbiyənin bir fənn kimi yaratdığı imkanlardan daha geniş şəkildə bəhrələnmək üçün, ilk növbədə böyüyən orqanizmin fiziki və psixoloji xüsusiyyətlərini bilməli, onların davranışa təsirini və ən nəhayət, şəxsiyyət kimi dərk etməli, tanınmalıdır.

Yeniyetmə yaşda orqanizmdə əsaslı dəyişikliklər, həyat fəaliyyətinin güclənməsi müşahidə olunur. Bu yaşda yalnız fiziki cəhətdən formalaşma deyil, eyni zamanda insanın şəxsiyyət kimi yetişməsi, uşaqlıqdan yeniyetməliyə keçidi baş verir.

Boyun fəal inkişafı, skeletin sümükləşməsi, əzələ aparatının təkmilləşməsi müşahidə olunur. Boyun inkişafının ürək və damarların inkişaf tempi ilə uyğunsuzluğu daxili sekresiya vəzilərinin fəaliyyətinin güclənməsinə, qan dövranının müvəqqəti pozulmasına, arterial təzyiqin yüksəlməsinə, əsəbiliyin və həssaslığın

artmasına, tez yorulmaya gətirib çıxarır. Fiziki inkişafın ən mühüm amillərindən biri də cinsi yetişkənlikdir.

Yeniyetmələr müstəqil yaradıcı təfəkkürə, müqayisə aparmağa, ümumiləşdirməyə və nəticə çıxarmağa qadirdirlər. İradi xüsusiyyətlərin təzahürü yeniyetmələrdə müəyyən xüsusiyyətlər ilə fərqlənir. Cəsarət kəskin yüksəlir, lakin səbr və özünənəzarət qabiliyyəti azalır. Yalnız maraqlı işlərdə israrlılıq göstərilir, nizam-intizamlılıq aşağı düşür, inadkarlıq çoxalır.

Yeniyetmələr üçün yüksək aktivlik xarakterik cəhətdir. Onlar daha çox bilmək və daha çox bacarmaq arzusunda olurlar. Məhz buradan da hər şeyə can atmaq, gah bir, gah digər işin dalınca getmək və heç də həmişə başlanılan işləri tamamlamamaq kimi meyillər ortaya çıxır. Bu dövrdə şəxsiyyətin inkişafında əsas cəhət müstəqil davranışın formalaşmasıdır. Yeniyetmələr özlərinin fiziki və mənəvi gücünü, öz qarşılarına müəyyən vəzifələr qoyub onu həll etmək qabiliyyətlərini hiss edirlər. Məhz buradan da onların “artıq böyük olmaq” haqlarının tanınması ideyaları meydana çıxır. Onlar heç də həmişə həyat təcrübəsini nəzərə almırlar, tələbləri çox hallarda şişirdilmiş və reallıqdan xeyli uzaq olur. Yeniyetmənin şəxsiyyət kimi formalaşmasının mühüm anlarından biri özünün cəmiyyətdə yerini və rolunu anlamaq, özünü qiymətləndirmə, özünə və öz keyfiyyətlərinə marağın oyanması, özünü başqaları ilə müqayisə etmək tələbatının yaranmasıdır. Bu prosesin özündə yeniyetmə haqqında başqalarının - valideynlərin, müəllimlərin, yoldaşlarının fikirləri böyük rol oynayır. Bu fikirlər yeniyetməyə özünə başqalarının gözü ilə baxmağa, dəyərləndirməyə imkan verir. Bu da, öz növbəsində yeniyetməni özünü tərbiyəyə istiqamətləndirir, müsbət xüsusiyyətlər inkişaf etdirilir, mənfi cəhətlər aradan qaldırılır, yoldaşlıq hissi, dostlarla təmasda olmağa ehtiyac yaranır. Yeniyetmənin inkişafının qeyd olunan xüsusiyyətləri onların fiziki hərəkətlər və idmanla məşğul olmaları üçün ilkin əsas verir. Aktiv hərəkəti fəaliyyətə, fiziki yükə, ünsiyyətə tələbat, özünü təsdiq və bundan məmnunluq hissi yaranır.

Bu yaşda fiziki inkişaf və təkmilləşmə üçün geniş diapozonda motivasiya yaranır. Yeniyetmə fiziki cəhətdən üstünlüyə, başqalarından fərqlənməyə özünütəsdiq vasitəsi kimi baxır. Bu isə öz fiziki hazırlığı, sağlamlığı, bədən quruluşu və qaməti ilə kifayətlənməyən yeniyetmələri məşğələlərə, özünün fiziki imkanlarını artırmağa səfərbər edir.

Fiziki tərbiyə dərslərində və məşğələlərində, idman bölmələrində yeniyetmələrdə öz yaşlılarına qalib gəlməkdən daha çox kollektivdə tanınmaq və layiqli yer tutmaq arzusu üstünlük təşkil edir. Bu da şagird üçün qrupda, sinifdə müəyyən status qazanmaq vasitəsinə çevrilir. Bu işdə özündə cəsarət, güc, çeviklik, iradəlilik, dözümlülük kimi keyfiyyətləri birləşdirən hər hansı bir idmançı obrazına bənzəmək, ona oxşamağa çalışmaq motivi böyük rol oynayır. Belə arzuolunan nümunəni yeniyetmə daha çox tanıdığı valideynlərində, müəllimində, məşqçidə, tanış olduğu və ya müşahidə etdiyi məşhur idmançılarda tapır. Yaşlandıqca və həyatı dərk etdikcə yeniyetmələrin ideallaşdırdıqları obrazlardan uzaqlaşdıqları müşahidə olunur.

Yeniyetmələrin bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmaları üçün maraq və arzunun yaranmasında dərslərin və ya məşqin təşkili, buradakı emosional əhval-ruhiyyə böyük rol oynayır. Hər bir dərslərin yeniyetmədə yeni bir təəsürat yaratması, ona zövq verməsi və ən əsası isə kiçik də olsa bir uğurun qazanılması mühüm həvəsləndirici amildir. Yeniyetmələr çox gözəl dərk edirlər ki, fiziki tərbiyə və idmanla məşğul olmaq sadəcə olaraq əyləncə deyil, bu daim fiziki, mənəvi qüvvə sərfi tələb edən ciddi fəaliyyətdir. Oyunların və məşğələlərin kollektiv xüsusiyyətdə olması yeniyetmənin şəxsi maraq və səylərini komandanın mənafeyinə tabe etməyi tələb edir. Bu proses şagird fəaliyyətinin əsasını təşkil edən motivdən bilavasitə asılıdır. Bu motivlər isə aşağıdakılar ola bilər :

- özünün fiziki hazırlığını artırmaq və buna nail olmaq;
- ayrı-ayrı hərəkət qabiliyyətlər üzrə müəyyən göstəricini əldə etmək ;
- öz yaşlılarından fiziki hazırlıq səviyyəsinə görə fərqlənmək;
- düzgün, ahəngdar qamətə malik olmaq;

- qazandığı nailiyyətlərlə özünütəsdiq hissini yaşamaq;
- müəllimin, məşqçisinin, valideyn və dostlarının diqqətini, qiymətini qazanmaq;
- özünün və komandasının qalib gəlməsindən zövq almaq;
- “mən özümü fiziki və mənəvi cəhətdən dəyişdirə bilərəm” inamına nail olmaq və s.

Yeniyetmənin emosional vəziyyəti bütün kollektivin emosional mühiti ilə sıx əlaqədardır. Dərs və məşğələlər düzgün təşkil edildikdə birgə fəaliyyətin cəlbədiciliyi özünü biruzə verir, “komanda”, “biz” anlayışları dərk olunur, yoldaşları qarşısında borc və məsuliyyət hissi inkişaf edir, onların gücünə və əməkdaşlığına inam formalaşır. Fiziki tərbiyə fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) nəticəyönümlü xarakterə malikdir. Bu sənəddə məzmun materialları bacarıqlar və dəyərlər formasında ifadə edilmişdir. Bu zaman fiziki tərbiyənin təlimi prosesində şagirdlərin idraki, mənəvi-iradi, hərəki, psixomotor fəaliyyətləri diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyə fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) təhsil mərhələləri üzrə fənnin tədrisinin əsas xüsusiyyətlərini göstərməklə şagirdlərin hərəki bacarıq və vərdislərinin, mənəvi-iradi xüsusiyyətlərinin formalaşmasını, hərəki qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsinin, sağlamlığın qorunması, reabilitasiyası və fiziki tərbiyə üzrə zəruri məlumatların, biliklərin verilməsi istiqamətində fəaliyyətləri özündə əks etdirən konseptual, rəsmi dövlət sənədidir.

Fiziki tərbiyə insanın mənəvi-iradi dayanıqlığını formalaşdırmaq və harmonik fiziki inkişafını təmin etməklə cəmiyyətdə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu ilk növbədə fiziki tərbiyənin aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır:

Fiziki yük, optimal hərəkət insanın psixomotor fəaliyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ayrı-ayrı hərəki qabiliyyətlərin inkişafına yönəlmiş fiziki yükün dərs prosesində tətbiqi qan dövrənini intensivləşdirməsi ilə orqanizmin inkişafını təmin edən maddələr mübadiləsinə və müxtəlif funksional sistemlərin işini xeyli

yaxşılaşdırır. Bu cəhətdən də müntəzəm fiziki yük böyüyən orqanizmin sağlamlığı və inkişafı üçün olduqca zəruri əhəmiyyət daşıyır.

Ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyənin tədrisi qarşısında qoyulan əsas məqsədlərdən ən əhəmiyyətlisi öz vətənini, xalqını, millətini sevən, fiziki cəhətdən hazırlıqlı, nümunəvi davranışa malik, mübariz və tolerant insan tərbiyə etməkdir. Səmərəli qurulmuş fiziki tərbiyə prosesi qeyd olunan məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasına imkan verir. Kiçik kollektivin, komandanın mənafeyləri uğrunda mübarizə sonda vətənpərvərliyə, yoldaşları ilə ünsiyyət-əməkdaşlığa, oyun qaydalarına riayət və rəqibə hörmət – tolerantlığa, rəqabət və qalib gəlmək ehtirası – mübarizliyə, ani qərar qəbul etmək və onu reallaşdırmaq – qətiyyət xüsusiyyətləri kimi formalaşdırılır.

Fiziki tərbiyə prosesində insan sağlamlığı və ona təsir edən amillər haqqında geniş informasiyanın əldə edilməsi, sağlamlığın qorunması, möhkəmləndirilməsi və reabilitasiyası üçün hərəkətlərdən və digər vasitələrdən istifadəyə dair biliklərə və metodlara yiyələnmə özünün “sağlamlıq mədəniyyətinə” malik olan, “sağlam olmaq məsuliyyəti”ni dərk edən gənclərin cəmiyyətə inteqrasiyası üçün şərait yaradır.

Ölkəmizdə yüksək fiziki hazırlıq tələb edən peşə sahələri mövcuddur. Ölkənin müdafiəsində, güc strukturlarında, orduda, fəvqəladə hallarda xilasetmə xidməti və s. belə fəaliyyət sahələrinə aiddir. Göstərilən fiziki hazırlığın əsası isə insanın fiziki inkişafının daha intensiv dövrünə təsadüf edən ümumtəhsil məktəblərində, fiziki tərbiyə prosesində qoyulur. Həyati əhəmiyyət kəsb edən bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması fiziki hazırlığın artırılması həyatda rast gəlinməsi mümkün olan ekstremal şəraitlərdə insanın uğurlu fəaliyyətinə zəmin yaradır.

III Fəsil. Tədqiqatın məqsədi, vəzifələri, metodları və təşkili

“Şəxsiyyətin formalaşmasında intellektual idman oyunlarından istifadənin tədqiqi” mövzusunda magistr işinin məqsədi şagirdlərin idmanın oyun növləri və stolüstü intellektual oyunları növlərindən istifadəsi zamanı idrakının, təfəkkür və təxəyyülünün inkişafını təmin edən səmərəli forma və üsullarının müəyyənənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın vəzifələri: Tədqiqatın planlaşdırılması, təşkili və həyata keçirilməsi, o cümlədən, dissertasiya işinin hazırlanmasında elmi-metodiki mənbələrin araşdırılması, təhlili kimi işlər aşağıdakı vəzifələrlə həyata keçirilmişdir.

- problemin müasir ədəbiyyatlarda qoyuluşunu müəyyənənləşdirmək;
- intellektual oyunlarla şəxsiyyətin formalaşması üzrə mütəfəkkirlərin baxışlarını müəyyənənləşdirmək;
- məktəb yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında intellektual idman oyunları üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasının səmərəli üsul və vasitələrini təklif etmək.

Tədqiqatın metodları:

1. Ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyənin tədrisinə dair elmi-metodik mənbələrin təhlili və öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi
2. Pedaqoji sorğu və müşahidə
3. Anketləşdirmə
4. Riyazi hesablama
5. Modelləşdirmə
6. Pedaqoji eksperiment

Müşahidə və sorğu

Şagirdlərin idrakının, təfəkkür və təxəyyülünün inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə idmanın oyun növləri və stolüstü intellektual oyunları növlərindən istifadə edilmişdir. Bu zaman əsas diqqət oyun və hərəkətlərin icrası zamanı hücum,

müdafə, həmlə taktikasının qurulmasına; hərəkətin düzgün icra üsulunun öyrədilməsinə; bu və ya digər hərəkəti fəaliyyət zamanı hərəkəti qabiliyyətin inkişaf etdirilməsinə; hərəkətin icra üsuluna yiyələnmə və hərəkəti qabiliyyətin inkişaf etdirilməsi istiqamətində tətbiq edilən oyun və hərəkətlər zamanı idrakın inkişafına istiqamətlənmişdir.

Eyni zamanda ümumtəhsil məktəblərinin 10-11ci sinif şagirdləri arasında sorğu keçirilmişdir. Sorğunun suallarına cavabların obyektivliyini təmin etmək məqsədi ilə anonim anket formasından istifadə edilmişdir. (Sorğu anketi-bax əlavə 1).

Sorğu anketi (Əlavə 1)

Hörmətli respondent! Biz ümumtəhsil məktəblərində siz şagirdlərin fiziki hazırlığının artırılması zamanı müəllim fəaliyyətinin optimallaşdırılması üzərində çalışırıq. Siz verilən suallara obyektiv və düzgün cavab verməklə bu işə öz tövhənizi vermiş olursunuz. Siz bu suaları ünvanlı və ünvarsız cavablandırma bilərsiniz. Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən minnətdarlığımızı bildiririk.

1. İdmanı sevirsinizmi (və nəyə görə)?

Bəli: _____

Xeyr: _____

(əlavə fikrim) _____

2. Qüvvə qabiliyyətinin inkişafı üçün hansı hərəkətlərdən istifadə zəruridir?

orta məsafəyə qaçış

espantərlərlə hərəkətlər

müxtəlif ağırlıqlı alətlərlə hərəkətlər

idman oyunları

üzgüçülük hərəkətləri

turnik və paralel qollarda hərəkətlər

əyilgənlik hərəkətləri

qüvvə hərəkətləri daxil edilmiş oyunlar, estafetlər

ön və arxa əzələ qrupları üçün press hərəkətləri

gimnastika ipi ilə çoxsaylı tullanma hərəkətləri

(əlavə fikrim) _____

3. Çeviklik qabiliyyətinin inkişafını təmin edən hərəkətləri göstərin:

- topun qapıya vurulması
- qaçaraq hündürlüyə tullanma
- topun səbətə atılması
- gimnastika hərəkətləri
- idmanın oyun növlərindən istifadə etmək
- arxaya körpü hərəkətini icra etmək
- gimnastika tiri üzərində gəzmək
- kəndirə dırmanma
- atmalar və tərkibində tullanma hərəkətləri olan estafetlər

(əlavə fikrim) _____

---

4. Fiziki hərəkətlərin insan orqanizminə hansı təsirləri vardır?

- dözümsüzlüyə
- sağlamlıq və mütənasib bədən formasına
- onurğa əyrilikləri və yastıpəncəliyə səbəb olur
- “ruhən düşkünlük”
- təhlükəsizliyə
- fiziki keyfiyyətlərin (hərəkəti qabiliyyətlərin) inkişafına
- hər hansı yarış qaydasına riayət etməyə
- infeksiyon xəstəliklərin yaranmasına
- aqressiyaya

(əlavə fikrim) _____

---

5. Şəxsiyyətin formalaşmasında göstərilən vasitələrdən hansılar mühüm rol oynayır?

- intellektual idman oyunları
- zərərli vərdişlər
- gün rejimi
- taktiki və texniki hərəkətlər
- fəal istirahət
- orqanizmin möhkəmləndirilməsi üçün günəş, su, qum və s. vannalar qəbul etmək

(əlavə fikrim) _____

---

6. İdrakın inkişafına hansı amillərlə müsbət təsir etmək olar?

- qısa məsafəyə qaçış
- tennis topunun atılması
- şahmat və dama oyunları
- yerindən uzunluğa tullanma
- gözlənilməz siqnala qarşı reaksiya vermək

- qidalanma və vitaminlərin rolu
 əks hücum qarşı qurulan müdafiə
 (əlavə fikrim) _____
-

7. Hərəkətləri öyrənərkən hansı çətinliklərlə qarşılaşırsınız?

- icra sürəti artıqca hərəkət texnikası pozulur
 hərəkətin ardıcılığını qura bilmirəm
 hərəkətin icrasındakı səhvin səbəblərini tapmaqda çətinlik çəkirəm
 fiziki tərbiyə dərsinə və idmana marağım yoxdur
 müəllim tərəfindən hərəkətlərin təyinatı düzgün verilmir
 dərse marağım çox olsa da, dərslər maraqsız keçir

(əlavə fikrim) _____

---

8. Hansı idman növünü daha çox sevirsen (nəyə görə - şərh et)?

- həndbol: _____
 futbol: _____
 voleybol: _____
 dama: _____
 basketbol: _____
 şahmat: _____
 idmanı sevmirəm: _____
 qalaqapı (Qo): _____
 stolüstü tennis: _____
 badminton: _____
 atletika: _____

(əlavə fikrim) _____

---

9. Göstərilənlərdən hansı (lar) məntiqi təfəkkürü və idrakın inkişafını təmin edir (və ya tələb edir)?

- velosiped sürmək
 şahmat oynamaq
 rəqibi aldadaraq topu qapıya vurmaq
 kross qaçışı
 fasiləsiz və intensiv hərəkətlər
 riyazi-statistik hesablamalar aparmaq

(əlavə fikrim) _____

---

10. Fiziki inkişaf göstəricilərini əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə göstərilmiş variantı qeyd edin:

- yuxu, qidalanma, sağlamlıq, kompyuter oyunları
 sağlamlıq, idman oyunları, düzgün qidalanma, boy-çəkinin inkişafı
 təhsil, gün rejimi, yuxu, fiziki hərəkətlər
 hərəkət qabiliyyətlərin inkişafı, bərpaedici hərəkətlər, gün rejimi, boy-çəki indeksi
 mühitə uyğun geyim, oyun oynamaq, həkim nəzarəti, fizioloji göstəricilər
 (əlavə fikrim) _____

Riyazi təhlil və statistika tədqiqat nəticələrinin işlənməsi zamanı şagirdlərin fiziki və funksional, habelə intellektual hazırlıq göstəricilərində baş verən dəyişikliklər faizlə və müvafiq yaş qrupu üçün təsdiq olunmuş normativlərə müvafiqlik dərəcəsi ilə müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqatın təşkili: “Şəxsiyyətin formalaşmasında intellektual idman oyunlarından istifadənin tədqiqi” mövzusunda tədqiqat işinin bir neçə mərhələdə aparılması nəzərdə tutulur:

Birinci mərhələdə fiziki tərbiyə fənninin tədrisinə dair islahat sənədlərinin, elmi-metodik mənbələrdə olan məlumatların ümumiləşdirilməsi və təhlili nəzərdə tutulur. Eyni zamanda fiziki tərbiyə dərslərində “intellektual oyun” anlayışının mahiyyəti, spesifik xüsusiyyətləri haqqında şagirdlərin biliklərinin təhlilinin aparılması tədqiqat planına daxil edilmişdir.

İkinci mərhələdə Bakı şəhərində ümumtəhsil məktəblərinin 10-11-ci siniflərində şagirdlərin funksional, fiziki və intellektual hazırlıq səviyyələrinin müvafiq yaş normativləri əsasında ölçmələr vasitəsi ilə müəyyən edilməsi, alınan nəticələrin təhlili və ümumiləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu ümumiləşdirmə nəticəsi kimi idmanın oyun növləri və stolüstü intellektual oyunların tədrisinin fəal təlim metodlarının tətbiqini nəzərdə tutan işçi proqramının tərtibi planlaşdırılır.

Üçüncü mərhələdə hazırlanmış işçi proqramına (təvsiyələrə) müvafiq olaraq ümumtəhsil məktəblərinin 10-11-ci siniflərində idmanın oyun növləri və stolüstü intellektual oyunların fəal təlim metodları ilə təşkilinin, şagirdlərin intellektual

inkişafında səmərəliliyinin yoxlanılması məqsədi ilə anket sorğusunun keçirilməsi müəyyənləşdirilmişdir.

Dördüncü mərhələdə alınan nəticələrin təhlili əsasında idmanın oyun növləri və stolüstü intellektual oyunların növlərinin tədrisi zamanı şagirdlərin intellektual, idrak və psixomotor qabiliyyətlərinin səmərəliliyinin artırılmasına dair təkliflərin hazırlanması nəzərdə tutulur.

3.1. Tədqiqatın təşkili və tədqiqat kontingenti

Təcrübə Qaradağ rayonu, Qobustan qəsəbəsi 321 saylı tam orta məktəbin 10-11-ci sinif şagirdləri (90 nəfər) arasında anket sorğusu əsasında aparılmışdır.

Məqsəd: yeniyetmə şagirdlərin intellektual inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün Goodenough-Harris metodu “Bir adam çək” (Əlavə A) istifadə edilmişdir. Bu üsul hər bir şagirdin inkişaf səviyyəsi haqqında ilk fikir əldə etmək üçün geniş istifadə olunur. 10-11-ci sinif şagirdlərinin əksəriyyəti rəsm çəkməyi sevdiyinə görə bu test uşaqla əlaqə qura bilər və daha mükəmməl diaqnostik üsullardan istifadə edərək müayinə aparmaq üçün lazımi iş birliyini qura bilər.

Tədqiqat texnologiyası: şagirdə standart formatlı bir ağ vərəq və bir sadə qələm verilir. Uşaqlardan “hər hansı bir insanı (əmisini, dayısını, atasını və s.) mümkün qədər bənzər çəkməsi” istənilir. Rəsm çəkərkən şərhlərə icazə verilmir. Rəsmi sonunda uşaqla anlaşılmaz detalların aydınlaşdırıldığı bir söhbət aparılır.

Nəticələrin qiymətləndirilməsi: şəklin qiymətləndirilməsi üçün işarələrin miqyası 73 baldan ibarətdir. Hər bəndin yerinə yetirilməsinə görə 1 bal, meyara uyğun gəlmədiyi üçün - 0 bal verilir. Nəticədə ümumi bal hesablanır.

– Goodenough-Harris cədvəllərindən bal nisbətləri və 100% -ə uyğun «normal» IQ, eyni zamanda $IQ = 70\%$ (yəni norma ilə əlaqəli minimum dəyər) uyğun gələn göstəricilər alınır.

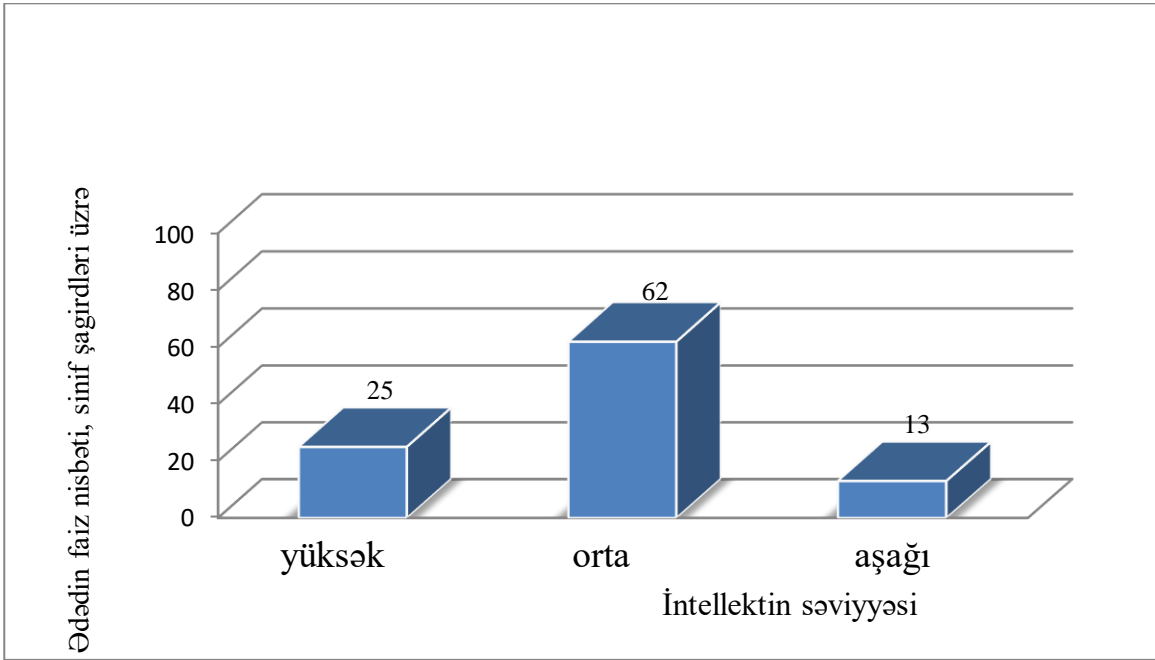
– Zəkanın inkişafının aşağıdakı səviyyələri müəyyən edilmişdir:

-- yüksək səviyyə 34-35 bal;

-- orta səviyyə 19-24 bal;

– İntelligence zəkanın aşağı səviyyəsi 13-18 bala uyğundur.

– Kiçik məktəblilərin intellekt səviyyəsinin diaqnostikasının nəticələri qrafik şəkildə Şəkil 1-də göstərilən diaqramda verilmişdir və Əlavə B-də yerləşdirilmişdir

Şəkil 1 - Təcrübənin müəyyənləşdirilməsi mərhələsində 10-11-ci sinif şagirdlərinin zəka səviyyəsinin öyrənilməsinin nəticələri.

Alınan məlumatların təhlili nəticəsində aşağıdakı göstəricilər aşkar edilmişdir: – aşağı səviyyə - 13 nəfər təşkil edən 4 nəfər; – orta səviyyə - % 62 olan 15 nəfər; – yüksək səviyyə - % 25 olan 6 nəfər. Beləliklə, diaqramdan da görüldüyü kimi, Şagirdlərin əksəriyyəti intellektual inkişafda orta göstəricilərə malikdirlər. Bu onu göstərir ki, bu sinif müəllimi bu göstəriciləri yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif oyunlardan istifadə etmir.

Yeniyetmə bir məktəblinin psixoloji quruluşunda baş verən dərin dəyişikliklər, bu yaş mərhələsində bir gəncin fərdi inkişafı üçün geniş imkanlardan xəbər verir. Bu dövrdə gənc aktiv bir subyekt kimi inkişaf potensialı keyfiyyətə yeni səviyyədə həyata keçirilir. Ətrafdakı dünyanı və özünü tanımaq, bu dünyada öz fəaliyyət təcrübəsini əldə etmək.

Bu yaş kateqoriyasına aid olan şagirdlər aşağıda göstərilən xüsusiyyətlər üzrə həssasdırlar:

- öyrənmə motivlərinin formalaşdırılması, davamlı idrak ehtiyacları və maraqlarının inkişafı;
- tədris işi üzrə məhsuldar metod və bacarıqların, öyrənmə qabiliyyətinin inkişafı;
- idrak qabiliyyətlərinin açılması [29].

Koqnitiv qabiliyyətlərin inkişafı hər bir uşağın özünün inkişaf yolu keçməsi, bunun üzərində yüksək sinir fəaliyyətinin müxtəlif tipoloji xüsusiyyətləri əldə etməsi ilə əlaqələndirilir. Fərdi yanaşma hər bir tələbənin idrak qüvvələrinin, fəaliyyətinin, meyllərinin və qabiliyyətlərinin inkişafı üçün ən əlverişli imkanlar yaradır.

Kiçik məktəblilərdə təlimin məzmunu və şərtləri dəyişdikdə, eyni zamanda sinifdə yeni bir fəaliyyət növü tətbiq edildikdə (oyun) ümumiləşdirmələr və abstraktlar üçün kifayət qədər yüksək bir qabiliyyət formalaşdırmaq mümkündür [18]

Oyun nitq, yaddaş, diqqət, məntiqi düşüncə, vizual yaddaş inkişaf etdirir. Davranış mədəniyyəti və ünsiyyət bacarıqları gücləndirilir. Oyunlar hər uşaqla və uşaq qrupları ilə ayrı-ayrılıqda aparıla bilər. Oyunlar əvvəlcədən planlaşdırılır. Tapşırıq təyin olunur, oyun avadanlığı düşünülür (vərəqədə yazılır). Oyunun təşkili də düşünülür. Oyunlar seçərkən oyunun uşaqlarda zehni və yaradıcılıq fəaliyyətini həyəcanlandırması lazım olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

İntellektual və idrak oyununda, şübhəsiz ki, təhsil tapşırıqları olacaq, ancaq oyun olaraq qalmalıdır. Oyunda düzgün intonasiyadan istifadə etmək, uşaqları oyuna necə maraqlandıracağını düşünmək lazımdır. Oyunun sonunda nəticə mütləq yekunlaşdırılır. İbtidai məktəbdə oyun fəaliyyətin bir hissəsi kimi edilə bilər. Oyunun əvvəlində uşaqları maraqlandırmaq lazımdır, sonra bir izahı var və sonra uşaqlar tərəfindən lazımi hərəkətlərin həyata keçirilməsi var. Rəhbər oyunda tapşırıqların yerinə yetirilməsinə və bütün tələblərin yerinə yetirilməsinə nəzarət etməlidir.

İntellektual oyunların səciyyəvi xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onlar böyüklər tərəfindən uşaqlara təlim və tərbiyə vermək, habelə bilikli uşaqları müəyyənləşdirmək məqsədi ilə yaradılır.

Oyunun yeni, mürəkkəb elementlərini tədricən təqdim etmək lazımdır.

Qaydalar intellektual oyunda mühüm rol oynayır. Hər bir uşağın oyunda nə və necə etməsi lazım olduğunu müəyyənləşdirir, məqsədə çatmağın yolunu göstərir. Qaydalar uşaqları özlərini cilovlamaq, davranışlarına nəzarət etmək bacarığında tərbiyə edir.

Koqnitiv və didaktik oyunları onlarda uşaqları nəyi işğal etdiyi və valeh etdiyi baxımından təhlil etsək, məlum olur ki, uşaqlar ilk növbədə oyunla maraqlanırlar. Fəaliyyəti stimullaşdırır, uşaqları məmnun hiss edir. Oyun formasında pərdələnmiş didaktik tapşırıq uşaq tərəfindən daha uğurla həll olunur, çünki diqqəti ilk növbədə oyun hərəkətinin inkişafına və oyun qaydalarının yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir. Özü də bilmədən, çox stres olmadan oynayaraq didaktik bir vəzifə yerinə yetirir.

Didaktik oyunlar bir növ intellektual və idrak oyunudur. İlk didaktik oyunlar xalq pedaqogikası tərəfindən yaradılmışdır.

Rus pedaqogikasında bir çox mütəxəssis didaktik oyunların öyrənilməsi və aparılması metodları ilə məşğul olmuş və məşğul olur. Üstəlik, bəziləri oyunu yalnız sinifdə qazandıqları biliklərin möhkəmləndirilməsi vasitəsi hesab edir, bəziləri haqlı olaraq oyunun mənasını belə dar anlamağa etiraz edir, onu öyrənmə formalarından biri, təhsil işinin vacib vasitəsi hesab edirlər. Didaktik oyuna belə bir baxış məktəb və ya uşaq bağçası qarşısında duran təlim tapşırıqları ilə müəyyən edilir.

Uşaqlara müəyyən miqdarda bilik verməklə yanaşı, bu biliklərə sahib olmağı, onları zehni iş vərdisləri ilə təchiz etməyi, aktivliyi, müstəqil düşünməyi inkişaf etdirməyi öyrədin. Didaktik oyun bu baxımdan böyük imkanlarla doludur [2].

Didaktik oyunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, uşaqlar onlara təklif olunan əqli problemləri əyləncəli oyun formasında həll edir, müəyyən çətinlikləri dəf edərək

özləri həll yolları tapırlar. Uşaq zehni vəzifəni praktik bir oyun kimi qəbul edir, bu onun zehni fəaliyyət.

Didaktik oyunun əhəmiyyəti zehni tərbiyə, məntiqi düşüncənin inkişafı və düşüncələrini sözlə ifadə etmək bacarığı üçün çox vacibdir. Oyun problemini həll etmək üçün obyektlərin xüsusiyyətlərini müqayisə etmək, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək, ümumiləşdirmək və nəticə çıxarmaq lazımdır. Beləliklə, mühakimə yürütmək, mülahizə yürütmək, biliklərini müxtəlif şəraitdə tətbiq etmək bacarığı inkişaf edir. Bu, yalnız uşaqların oyunun məzmununu təşkil edən cisimlər və fenomenlər haqqında konkret bilikləri olduqda ola bilər [17].

Füsunkar didaktik oyunlar məktəblilərdə zehni problemlərin həllində bir maraq yaradır: zehni səylərin uğurlu nəticəsi, çətinliklərin öhdəsindən gəlmələri onlara məmnunluq gətirir. Oyun üçün ehtiras könüllü diqqət qabiliyyətini artırır, müşahidəni kəskinləşdirir, sürətli və güclü əzbərləməyə kömək edir

- intellektual oyuna hazırlığa aşağıdakılar daxildir:

- təhsil və təlim vəzifələrinə uyğun olaraq oyun seçimi; biliklərin dərinləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi, zehni proseslərin aktivləşdirilməsi və s.;

- seçilmiş oyunun uşaqların tərbiyəsi və tədrisi proqram tələblərinə uyğunluğunun qurulması;

- oyun üçün ən əlverişli vaxtın təyin edilməsi (saatın bitməsindən sonra dərslərin hansı mərhələsində və s.);

- oyunçu sayının müəyyənləşdirilməsi (bütün komanda, alt qrup, ayrıca);

- seçilmiş oyun üçün lazımi didaktik materialın hazırlanması (müxtəlif əşyalar, şəkillər, təbii materiallar, krossvord və ya bulmacalar üçün boşluqlar);

müəllimin özünün oyununa hazırlıq: oyunun bütün gedişatını, oyundakı yerini, oyuna rəhbərlik üsullarını öyrənməli və dərk etməlidir [19].

Oyunun keçirilməsinə aşağıdakılar daxildir: uşaqları oyunun məzmunu ilə tanış etmək; oyunun gedişi və qaydalarının izahı. Eyni zamanda təşkilatçı uşaqların oyun

qaydalarına uyğun davranışlarına, qaydalara ciddi riayət olunmasına (qadağan etdikləri, icazə verdiyi, təyin etdikləri) diqqət yetirir.

- oyunun nəticələrini ümumiləşdirmək. Nəticələri ümumiləşdirərkən müəllim qələbəyə aparan yolun yalnız çətinliklərin öhdəsindən gəlməsi, diqqət və nizam-intizamla mümkün olduğunu vurğuları.

İcra olunan oyunun təhlili onun hazırlanması və aparılması üçün texnikanın müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmişdir: qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün hansı texnikalar təsirli idi, nələr işə yaramadı və niyə. Bu, həm hazırlığı, həm də oyunun özü prosesini yaxşılaşdırmağa, sonradan səhvlərin qarşısını almağa kömək edəcəkdir. Bundan əlavə, təhlil uşaqların davranış və xarakterindəki fərdi xüsusiyyətləri aşkar edəcək və buna görə də onlarla fərdi işi düzgün təşkil edəcəkdir. Qarşıya qoyulmuş hədəfə uyğun olaraq oyundan istifadənin öz-özünə tənqidi təhlili oyunu dəyişməyə, sonrakı işlərdə yeni materialla zənginləşdirməyə kömək edir.

İntellektual və bilişsel oyunlar (erudisiya, viktorina kimi də bilinir) bu gün uşaqlarla işin ən populyar formalarından biridir.

Bu cür oyunlara maraq hər il artır. Bu gün televiziya sayəsində bütün ölkədə tanınan onlarla oyun - erudisiya yarışları var. Bunlar: "Zəif Bağlantı", "Ən Yaxşı Saat", "Ən Ağıllı", "Kim Milyoner Olmaq İstər", "Ağıllı və Ağıllı Kişilər", "Öz Oyunu".

İntellektual və idrak oyunlarının təşkilinə aşağıdakılar daxildir:

1. Ad - "mütəxəssislər turniri", "ziyalıların döyüşləri", "eruditlərin rəqabəti" kimi adlar fenomenin mahiyyətini ideal şəkildə əks etdirir: birinci söz baş verənlərin rəqabət xarakterini göstərir, ikincisi isə nəyin olduğunu göstərir tam olaraq iştirakçılar erudisiyada, düşünmək qabiliyyətində yarışirlər. Pedaqogika baxımından intellektual və idrak oyunlarının çox böyük təhsil potensialı var. Əlbətdə ki, bir fərdi erudisiyanın potensialı əhəmiyyətsizdir. Bir oyun hər hansı bir təhsil probleminin həllinə imkan vermir (biri istisna olmaqla - oyun zamanı uşağı məşğul etmək üçün). Ancaq intellektual-idrak edərkən oyunlar uzun müddətli komandalar və mütəxəssis

klubları meydana gəlidiyi zaman bir sistem olaraq təşkil edilir, o zaman erudisiya uşaqlara çox şey verə bilər.

İlk öncə, bu cür oyunlar sistemi uşağın idrak maraqlarını stimullaşdırır, bilik baqajını daim doldurmaq arzusunun formalaşdırır.

İkincisi, rəqabət anı uşağa öz imkanlarını qiymətləndirməyə və qələbə vəziyyətində yaşadlarının gözündə özünü göstərməyə imkan verir.

Üçüncüsü, bir komandanın və ya klubun olması uşaqlarda kollektiv düşünmə fəaliyyəti, problemə həll yolu üçün birgə axtarış vərdişlərinin inkişafına kömək edir.

2. Suallar - hər sual intellektual və idrak oyunu üçün uyğun deyil. Təəssüf ki, açıq görünən bu həqiqət bir çox oyun təşkilatçısı tərəfindən çox vaxt laqeyd qalır. Bəzən müəyyən bir oyunda səhv suallar olur və bu, iştirakçılar ilə aparıcı arasında mübahisələrə və münaqişələrə səbəb olur. Bəzən bu və ya digər oyunda bayağı, darıxdırıcı və hətta açıq axmaq suallar olur və bu, oyunçuların həyəcanının tükənməsinə, ümumiyyətlə bu cür oyunlara marağın azalmasına gətirib çıxarır.

3. Qaydalar - hər bir intellektual və bilişel oyunun öz qaydaları var və hətta bir-birlərindən, ilk növbədə qaydalarla fərqləndiyini söyləyə bilərik. Ancaq qaydalar fərqli olsa da, diqqətlə baxsanız, müəyyən bir nümunə tapa bilərsiniz. Bütün qaydaların, əslində, eyni təşkilati sualların cavabında olmasıdır.

2. Oyun sahəsi. Oyun süjetinin nə olduğunu göstərmək üçün aşağıdakı nümunədən istifadə edə bilərsiniz. Fərz edək ki, motorizm (avtomobilin tarixi, avtomobilin cihazı, müasir avtomobil bazarı, motor idmanı) həsr olunmuş bir araşdırma aparmaq üçün bir qərar verilib. Bu oyun üçün bir neçə onlarla maraqlı hazırlanmışdır. səlahiyyətli suallar. Oyunun qaydaları sadədir: 5 nəfərlik iki komanda oynayır, lider növbə ilə onlara suallar verir, 10 xal toplayan ilk komanda qalib gəlir,

Oyun olduğu kimi qalırsa, deməli də olur. əlbəttə ki, keçə bilər (suallar və qaydalar var - və əsas budur), lakin ifadəli, həyəcanlı, "ləzzətli" olmayacaqdır. Bütün bunların görünməsi üçün süjetə girməlisiniz.

Məsələn: “İki komanda ən çətin mitinqdə iştirak edən iki ekipajdır. Ötürüləcək yol cəmi 10 mildir, amma nə qədər mildir!

Bəzi ekipajların finiş xəttinə ümumiyyətlə çata bilməməsi tamamilə mümkündür. Hər milin qət edilməsi bir sualın cavabıdır. Cavab yoxdur - demək ki, yolda bir qəza var və ya aşılmaz bir maneə yaranıb. Bütün maneələri aşan və qəzalardan qaçaraq, 10 mil yol qət edən birinci ola biləcək kimsə qalib gəlir.

İntellektual-idrak oyununun təşkilinin digər mərhələləri bunlardır: komandaların yaradılması və hazırlanması; oyun üçün məkanın bəzədilməsi; lazımi rekvizitlərin hazırlanması; oyunun texniki dəstəyi; azarkeşləri dəvət etmək; iştirakçılar üçün mükafatların alınması; münisflərin seçimi; aparıcı ilə işləmək [13].

Beləliklə, oyun və yarış bütün yaş kateqoriyaları üzrə məktəb yaşındakı uşaqlarda idrak qabiliyyətlərinin inkişafı üçün aparıcı fəaliyyətdir. Oyun, müəyyən bir praktik vəziyyəti təqlid edən, insan fəaliyyətinin müstəqil bir formasıdır, təhsil prosesini artırma vasitələrindən biridir. Oyun, görkəmli Sovet psixoloqu L.S.Vygotsky, inkişafa rəhbərlik edir. Bu, oyunun böyük əhəmiyyətə malik olduğu və daha kiçik bir tələbənin inkişafında böyük rol oynadığı qənaətinə gəlməyə imkan verir.

3.2. Ümumtəhsil məktəblərində X-XI sinif şagirdlərinin fiziki hazırlıq göstəricilərinin intellektual oyun və hərəkətlərlə əlaqəsinin tədqiqi.

Fiziki tərbiyə-pedaqoji prosesdir. Lakin bu proses özündə yalnız böyüyən orqanizmin üzv və sistemlərinin zəruri elementlərlə təchizatını fəallaşdırmaq məqsədi daşıyan fiziki yükün tətbiqi ilə məhdudlaşmır. Metodiki cəhətdən düzgün təşkil edilmiş fiziki tərbiyə dərsi adi halda aşkarlanması mümkün olmayan şagird psixologiyasının xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə, proqnozlaşdırmağa və düzgün istiqamətləndirməyə imkan verir. Yalnız mübarizlik şəraitində keçən oyun, yarış zamanı şagirdin mənəvi-iradi xüsusiyyətləri üzə çıxır ki, bu da fiziki tərbiyə müəlliminə bu xüsusiyyətlərin düzgün formalaşması üçün müvafiq metod və vasitə

seçmək imkanı verir. Bu səbəbdən də fiziki tərbiyə şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında daha geniş spektrdə təsir vasitələrinə malik olan bir fənn kimi xarakterizə olunur.

Fiziki tərbiyənin tədrisindəki uğur yalnız şagirdin fiziki göstəricilərindən və onun psixoloji hazırlığından asılı deyil, eyni zamanda fiziki tərbiyə müəlliminin tətbiq etdiyi metod, üsul, hərəkətlər kompleksi, icra rejimləri, nəzarət formaları, motivasiya və s. fəaliyyətindən asılıdır. Fiziki tərbiyə müəlliminin fəaliyyəti fənnin tədrisinin qarşıya qoyduğu vəzifələrlə müəyyən olunur. Lakin bu vəzifələrin həlli dərəcəsi müəllimin peşə səriştəliyindən (kompetensiyasından) bilavasitə asılıdır. Əslində bu anlayış müəllimin peşə ustalığını özündə ehtiva edir.

Dərs qarşısında qoyulmuş məqsədə nail olma müəllim və şagird fəaliyyətlərinin qarşılıqlı tənzimlənməsini tələb edir. Bu fəaliyyətlər fiziki tərbiyə fənninin məzmun xətləri üzrə müxtəlifdir. Lakin dərs və fiziki tərbiyə prosesi qarşısında duran vəzifələrin həlli müvafiq prinsip və amillərə riayət edildiyi halda mümkündür.

Fiziki tərbiyə fənni üzrə dərsin quruluşu struktur cəhətdən bir-birini üzvü şəkildə tamamlamalı, biri digərinin tətbiqi zamanı ümumi fəaliyyətə inkişaf etdirilən bacarıqların inkişafını təmin etməlidir.

Bu struktur ardıcılığı tədris prosesi, fiziki tərbiyə müəlliminin əsas peşə kompetensiyaları və peşə kompetensiyalarının komponentlərindən ibarətdir:

- tədris prosesidərsin planlaşdırılması, təşkili və keçirilməsi, təhlili və korreksiya olunması ilə səciyyələnir;
- müəlliminin əsas peşə kompetensiyalarına dərsin planlaşdırılması, ünsiyyətin qurulması və inkişaf etdirilməsi, izah və təlimatın verilməsi, nümayiş etdirmə bacarıqları, müşahidə və təhliletmə, əks əlaqənin qurulması daxildir;
- müəllimin peşə kompetensiyalarının komponentləri peşə fəaliyyətini planlaşdırmaq və proqnozlaşdırmaq, fəaliyyətini mütərəqqi metod və üsullarla qurmaq, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi meyarlarını müəyyənləşdirmək, dəqiq uçot və korreksiya üsulları

müəyyən etmək, təbəssüm və vizual təmas, özünəinam, hər bir şagirdə diqqət və qayğı, uğurlu müraciət forması, məşqlənmə effektinə nail olmaq, düşünüb danışmaq, diqqəti cəlb etmək, sadə danışmaq, şagirdləri hazırlıq səviyyəsinə görə təsnif etmək, sual-cavabla mövzunu anladıklarını yoxlamaq, nümayişin məqsəd və formasını müəyyən etmək, düzgün yer seçmək, əsas amilləri müəyyən etmək, hərəkəti bir neçə dəfə təkrar etmək, əlavə nümayişə ehtiyac olduğunu müəyyənləşdirmək, hərəkəti fazalara bölmək, icra zamanı müxtəlif yerlərdən müşahidə aparmaq, icranı texniki modellə müqayisə etmək, icra qüsurlarını göstərmək, səhvləri düzəltmək üçün fəaliyyəti müəyyənləşdirmək, təhlükəsizlik qaydaları müəyyən etmək, əmin olduqdan sonra qərar vermək, fəal və düzgün icranı təqdir etmək (fərqlənmələri təqdir etmək), şagirdlərdə özünüqiymətləndirmə bacarığı formalaşdırmaq, sadə və işlək nəzarət mexanizmi qurmaq, həmişə nikbin əhval-ruhiyyə yaratmaq və s. kimi komponentlərlə həyata keçirilməlidir.

İstənilən dərs prosesi əvvəlcədən müəyyən olunmuş hər hansı bir məqsədin və onunla əlaqəli bir neçə vəzifənin həllinin həyata keçirilməsinə yönəlir. Bu məqsəd və vəzifələrin uğurlu həlli isə müəllimin peşə fəaliyyəti strukturunda hansı bacarıqlara necə yiyələnməsindən bilavasitə asılıdır.

3.3. Tədqiqatın nəticələri və onların təhlili

Ümumtəhsil məktəblərinin tam orta təhsil səviyyəsində (10-11-ci siniflərdə) idman növləri üzrə şagirdlərin hərəkəti qabiliyyətlərinin və taktiki-texniki fəaliyyətlərinin yaş qrupunun tələblərinə müvafiq təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu mərhələ üzrə fiziki tərbiyə fənninin tədrisinin səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- ilk tibbi yardım üsullarından istifadənin öyrədilməsi və təkmilləşdirilməsi;
- orqanizmin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, müstəqil məşğələlərin təşkili, hərəkəti qabiliyyətlər, onların inkişafı metodları, haqqında biliklərin təkmilləşdirilməsi;

- fiziki yükün icrası zamanı orqanizmin funksional vəziyyətinə nəzarət və sadə bərpa vasitələrindən istifadə etmək bacarığının formalaşdırılması;
- fiziki hazırlığın təkmilləşdirilməsi və düzgün qamətin formalaşdırılması metodikasından istifadə bacarığına yiyələnməsi;
- komandalı fəaliyyət zamanı səmərəli əməkdaşlıq formasından istifadə bacarığına yiyələnməsi;
- hərəkəti mədəniyyət fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi;
- ekstremal şəraitlərdə mənəvi-iradi və fiziki potensialını reallaşdırmaq bacarığının formalaşdırılması və s.

Tam orta təhsil səviyyəsində hərəkətlərin təyinatı və məqsədyönlü istifadəsi haqqında biliklər mənimsənilir, hərəkəti bacarıq və vərdişlər təkmilləşdirilir, hərəkəti qabiliyyətlərin dinamik inkişafı təmin edilir, bu və ya digər idman növünə uyğunluq, meyl və maraq müəyyənləşdirilir, şagirdlərin potensial imkanlarının reallaşdırılması üçün lazımi şərait yaradılır, seçmə və idman orientasiyası təmin edilir, mənəvi-iradi keyfiyyətlər, şəraiti təhlil etmək və çevik qərar qəbul etmək bacarığı, kollektiv fəaliyyət zamanı məsuliyyət hissi, mübarizlik ruhu, rəqibə hörmət, vətənə sevgi və hörmət hissləri tərbiyə olunur.

Nəticələr

Tədqiqatın nəticələri aşağıdakı müddəalar şəklində müdafiəyə təqdim olunur:

1. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin fiziki və intellektual hazırlığı fiziki tərbiyə dərslərində yerinə yetirilən fiziki yükün *istiqlamətindən, həcmindən və intensivliyindən* asılıdır.

2. Şagirdlərin fiziki və intellektual hazırlığı ayrı-ayrı hərəki qabiliyyətlərin, o cümlədən idman növlərinin elementlərinin məcmusundan və onların orqanizmdə yaratdığı funksional göstəricilərdən asılıdır.

3. Fiziki tərbiyə dərslərində yerinə yetirilən intellektual oyun növlərinə aid fiziki yük, şagird orqanizmində funksional göstəricilərlə yanaşı idrak səviyyəsinin də yaxşılaşmasına səbəb olur. Lakin müxtəlif istiqamətli fiziki yüklərin orqanizmə, məntiqi təfəkkür formalarının isə idraka təsiri spesifikdir.

4. İdmanın oyun növlərinin və stolüstü intellektual oyunların ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin fiziki və intellektual hazırlıq vasitəsi kimi istifadə olunması səmərəliliyi:

- hərəkətlərin və taktiki gedişlərin öyrədilməsi ardıcılığı, onun struktur komponentlərinin təyin edilməsi;
  - hər bir struktur komponenti üçün hərəkətlərin düzgün və ardıcılıqla seçilməsi;
  - müxtəlif idman növlərinə aid olan (şahmat, dama, qalaqapı (Qo), futbol, basketbol, həndbol, voleybol) taktiki-texniki fəaliyyət, hücum, həmlə, müdafiə elementlərinin düzgün və vaxtında təyin edilməsi;
  - ayrı-ayrı hərəki qabiliyyətlərin inkişafı üçün seçilmiş vəsaitlərin adekvat olması;
  - dərslərin bütövlükdə oyun və yarış metodlarından istifadə etməklə təşkili;
- dərslərin mövzusunə müvafiq tədris formalarının seçilməsi ilə müəyyən olunması.

Tövsiyələr

Hal-hazırda ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyənin tədrisi ayrı-ayrı hərəkə qabiliyyətlərin, eləcə də şagirdlərin idrakının inkişafı üzərində qurulur. Bu səbəbdən də, fiziki tərbiyə müəlliminin aşağıda qeyd olunan xüsusi bacarıqları da peşə fəaliyyətinin uğurlu qurulmasında həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

- *şagirdin fiziki və intellektual hazırlığının monitorinqi*:- şagirdin fiziki, funksional hərəkə qabiliyyətlər üzrə diaqnostik qiymətləndirmə nəticələri, dərstdə aparılan o sual-cavab, təqdimatlar, intellektual yarışlar, müşahidələr;

- *fiziki və əqli yükün adekvatlığı və davamlılığı*:- dərstdə inkişafı nəzərdə tutulan hərəkə qabiliyyətlərə istifadə olunan resursların forma və məzmunca müvafiqliyi, mövzu haqqında bilikləri vermək, kiçik tədqiqatın aparmaq, problemin müxtəlif yollarla həll edilməsi istiqamətində şagirdlərin düşünməsinə səbəb olan rəmzi materiallardan istifadə etmək;

- *hərəkətlərdən (oyunlardan) və mövzu haqqında düzgün informasiyalardan istifadə ardıcılığının müəyyən olunması*:- izah, nümayiş, əyani vasitə, şəxsi nümunə, əks əlaqə, tətbiq, sintez, yenidən icra, təhlil, qiymətləndirmə;

- *fiziki və əqli yükün həcmi, intensivliyi*:-dərstdə istifadə olunan resurslar şagird orqanizmində funksional sistemlərin və əzələlərin işini intensivləşdirmək, gərginləşdirmək üçün yetərli olmalıdır. Bu zaman ən vacib amil şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri, onların fiziki, fizioloji, psixoloji və intellektual səviyyələri nəzərə alınmalıdır;

- *hərəkə və əqli fəaliyyətin stimullaşdırılması-fəal təlim*:- hərəkə fəaliyyətin orqanizmə müsbət təsirlərinin izahı, ilin əvvəlində diaqnostik qiymətləndirmə zamanı göstəricilərin yaxşılaşdırılması dinamikasının nümayiş etdirmək, fəaliyyətin təşkili və qurulmasında şagirdin iştirakını təmin etmək, gündəlik dərslər və məşğələ, oyun və yarış prosesində fərqlənənlərin təqdir etmək, bu fəaliyyətlər zamanı müşahidəedici qiymətləndirməni aparmaq;

- *bərabər imkanların yaradılması*:- dərslər və məşğələ zamanı oyunçuların, qrupların və komandalарın bir-birinə yaxın hazırlıq səviyyələrində olmasına çalışmaq, ədalətli və obyektiv bölgü və qiymətləndirmə etmək, qərəzsiz olmaq, tərəfkeşlik etməmək, qaydaların pozulmasını minimuma endirmək kimi bütün məsələlərin təşkilinə nail olmaq;

- *dəstəkləyici mühit və psixoloji atmosfer*:- şagirdlərə özünəinam hissələrini aşılamaq, tanınmış idmançı və şəxsiyyətləri misal göstərmək, digər şagirdlərlə müqayisə etmək, tapşırıq, oyun, məşğələlərin bədii tərtibatını rəngarəng qurmaq, istifadə olunan ləvazimat, tapşırıq, yarış və bütün fəaliyyətin təşkili və keçirilməsində şən əhval-ruhiyyəni yaratmaq, özünüqiymətləndirmə, rəqibə və komanda yoldaşına hörmətlə yanaşmaq kimi zəruri proseslərin həyata keçirilməsini təmin etmək.

İstifadə olunan ədəbiyyatların siyahısı

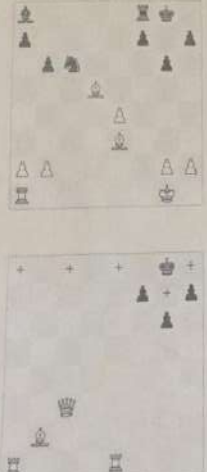
1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu). “Kurikulum” jurnalı, Bakı – 2008, № 1.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində qiymətləndirmə konsepsiyası, 13.01.2009
3. “Bədən tərbiyəsi müəllimlərinin və məşqçilərin pedoqoji ustalığının artırılması yolları” A.Əsgərov, Avtoreferat, Bakı – 2007.
4. Magistr dissertasiyası. N.B.Məcədov, “Güləşin nəzəriyyəsi və metodikası”, Bakı – 2011. səh.43
5. Fiziki tərbiyə (müəllimlər üçün vəsait), F.A.Hüseynov, H.Qurbanov, “Müəllim” Nəşriyyatı. Bakı – 2008.
6. Fiziki tərbiyə (müəllimlər üçün vəsait) 3-cü sinif, F.A.Hüseynov, S.Bağirov, “XXI Əsr” Nəşriyyatı, Bakı – 2010.
7. Fiziki tərbiyə (müəllimlər üçün vəsait) 4-cü sinif, F.A.Hüseynov, S.Bağirov, “XXI Əsr” Nəşriyyatı, Bakı – 2011.
8. Fiziki tərbiyə, V sinif müəllim üçün metodiki vəsait. F.A.Hüseynov, S. Bağirov, Fiziki tərbiyə (müəllimlər üçün vəsait) F.A.Hüseynov, F.Hüseynov, İ. Əliyev., “Atletikanın nəzəriyyəsi və metodikası”, Bakı – 2012, səh. 79.
9. Fiziki tərbiyə, VI sinif müəllim üçün metodiki vəsait. F.A.Hüseynov, S. Bağirov, F.Hüseynov, İ. Əliyev., “Atletikanın nəzəriyyəsi və metodikası”, Bakı – 2013, səh. 95.
10. Fiziki tərbiyə, VII sinif müəllim üçün metodiki vəsait. F.A.Hüseynov, Bakı – 2014, səh 3.
11. Fiziki tərbiyənin problemləri və perspektivləri. Elmi-praktik konfransın materialları. Azərbaycan Gənclər və İdaman Nazirliyi, Bakı – 2009.
12. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Kurikulum” jurnalı, 2009, № 4.
13. Mərdanov M., Ağamalıyev R., Mehrabov A., Qardaşov T. Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmə, Bakı, Elm, 2010, 210 s.
14. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-11-ci siniflərində Fiziki Tərbiyə. F.A.Hüseynov, A.Y.Əsgərov, B.Z. Allahverdiyev.və b., “Atletikanın nəzəriyyəsi və metodikası”, Bakı – 2012, səh. 168.
15. «Теория и Методика Физической культуры» Л.П.Матвеев, «Физкультура и Спорт», Москва – 1991.
16. Комплексная программа Физического воспитания, Программа общеобразовательных учреждений. 1-11 классы. Москва – 2010.

17. Физического воспитания учащихся 8-9 классов. Под редакцией. В.И.Лях. Москва – 2004.
18. Физическая культура 8-9 классы. В.И.Лях. Москва – 2009.
19. Физическая культура 5-6-7 классы. В.И.Лях. Москва – 2010.
20. Физическая культура 10-11 классы. В.И.Лях. Москва
21. Физическая культура в школе. “Fenix” – 2009.
22. Методика физического воспитания в начальной школе. А.П.Матвеев, Москва – 2003.
23. Рунова О.Б. Методики исследования интеллекта, М.Лань, 2006, 86 с.
24. Шацкий С.Т. Избр. пед. соч. в 2-х томах, том 2, М.Педагогика, 1980, 416 с.
25. Ушинский К.Д. Собрание сочинений, том 8, М.Лань, 1950, 552 с.
26. Шиллер И.Ф. Статьи по эстетике. М.Лань, Академия, 1935, 674 с.
27. Большой энциклопедический словарь. Москва, Научное издательство «Большая Российская энциклопедия». Санкт-Петербург: «Норинт», 2001. с.434.
28. Гроос К. Душевная жизнь ребенка. Киев, 1916, 178 с
29. Эльконин Д.Б. Психология игры. М.Лань, 1978, с.314.
30. Штерн В. Умственная одаренность // Одаренный ребенок, 2002, №3, с.49.
31. Фрейд З.Я и Оно: Сочинения. М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во «Фолио», 1998, 1040 с.
32. Buhler Ch. Kindheit und Jugend. Leipzig, 1931, 508 p.
33. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка, 4-е изд., доп., М.: Азбуковник, 1999, с.235.
34. <https://itunes.apple.com/us/app/jeopardy!-americas-favorite/id377127117?mt=8>
35. Исаенко В.П. Лидерская направленность в деятельности специалиста социальнокультурной деятельности: Монография /МГУКИ. Москва, МГУКИ, 2002, 148 с.
36. <http://modpk7.narod.ru/index/0-7>
37. Шмаков С.А. Игры учащихся – феномен культуры. М.: Новая школа, 1994, 240 с.
- 38.. Introduction to Using Games in Education: A Guide for Teachers and Parents.
39. <https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/bitstream/handle/1794/3177/Games.pdf?sequence=1>
40. Moral and Intellectual Development Through Play: How to Promote Children's. www.uni.edu/coe/regentsctr/publications/Moralandintellect.pdf

41. Moving learning games forward. Eric Klopfer, Scot Osterweil, and Katie Salen [http://education.mit.edu/wp-content/uploads/2015/01/Moving Learning Games Forward_EdArcade.pdf](http://education.mit.edu/wp-content/uploads/2015/01/Moving_Learning_Games_Forward_EdArcade.pdf)
42. Development Through Playing Group Games by Rheta DeVries. www.uni.edu/coe/regentsctr/publications/Moralandintellect.pdf
43. <https://ru.wikipedia.org/wiki/ИНТЕЛЛЕКТ>
44. The Art of Computer Game Design by Chris Crawford. www.rohan.sdsu.edu/~stewart/cs583/CGD_ArtComputerGameDesign_ChrisCrawford_1982.pdf
45. Essential Facts About the Computer and Video Game Industry. www.theesa.com/wp-content/uploads/2015/04/ESA-Essential-Facts-2015.pdf
46. A Literature Review of Serious Games for Intellectual Disabilities. http://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-3-319-24258-3_59#page-1
47. <https://en.wikipedia.org/wiki/Intellect>
48. <http://institute-of-progressive-education-and-learning.org/elearning/elearning-educationalgames/>
49. www.igraemsa.ru/obuchajushhie-igry
50. www.science-education.ru/ru/article/view?id=1079
51. [www. Informatik.az](http://www.Informatik.az)
52. <https://plus.google.com/104673147000009971153>
53. www.greenpackonline.org/english/menu/html
54. www.e-crossword.ru/people/health/
55. www.indiana.edu/%7Eintell/binet.shtml
56. [www.news.lent.az/news/230395/.](http://www.news.lent.az/news/230395/)

Əlavələr

Şahmat

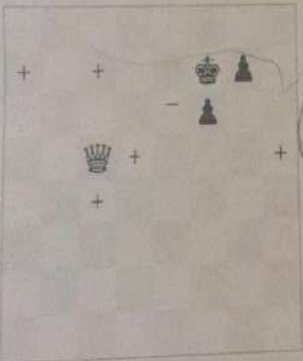
• **daha güclü fiqurlara**
Ağlar 1.Fe3-h6 ilə topı hücum edə bilər. Qaralar top ilə başqa xanaya getməlidir. Əks halda onlar fiqur itirəcəklər.

• **yeterincə qorunmayan fiqurlara**
e6-dakı ata bir hücum və bir müdafiə var. 1.Ta1-e1 gedişi ilə Ağlar ata zərbəsini daha da artırmaqla Qaralar ya atını qorumaq ya da onu ordan aparmalıdır.

3. Xana hədəfdədir

Üçüncü hədəf isə xanadır. Bu mühüm xana olmalıdır. Diaqramda Ağların hücum edə biləcəyi çoxlu hədəflər var. "+" işarəsi ilə göstərilən xanaları hədəfə almaqla Ağlar mat təhlükəsi yaradır (həmin xanalarda fiqurların olub-olmamasından asılı olmayaraq).

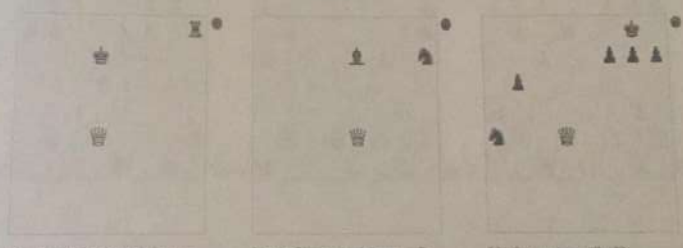
Şahmatda müxtəlif hədəflərə hücum etmək olar.

1. Şah hədəfdədir

Ağ vəzir "+" ilə göstərilən xanalarla qara şahı hücum edə bilər. Əlbəttə e7 xanasından şahı hücum etmək olmaz, çünki şah vəziri vurur. Şah hədəflənsə rəqib dərhal şahına çarə tapmalıdır.

Burada öyrənəcəyiniz taktika sizin üçün əyləncəli olacaq. Bununla siz, düşünülmüş bir şəkildə rəqibin fiqurlarını uda biləcəksiniz.

Bir fiqurla iki hədəfə hücum edəndə ikiqat zərbə alınır. Şahmatda mümkün olan hədəf:

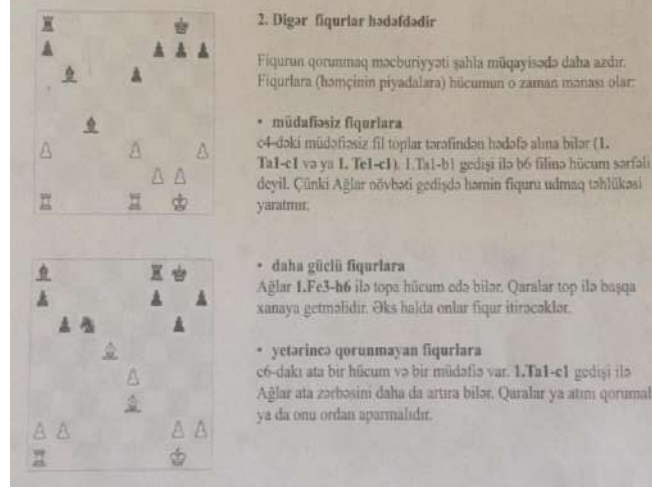
- **şaha**
- **fiqura**
- **vacib xanaya**

Vəzir şahı və topa hücum edir. Şah müdafiə

Vəzir filə və ata hücum edir. Onlardan yalnız biri xilas ola bilər. Digər fiqur isə itirilir. Vəzir ilə ikiqat zərbə o zaman uğurlu alınır ki, həmin fiqurlar müdafiəsiz olsun. Müdafiəli fiqurlara hücum edərkən vəzirlə başqa fiqurlar kömək etməlidir.

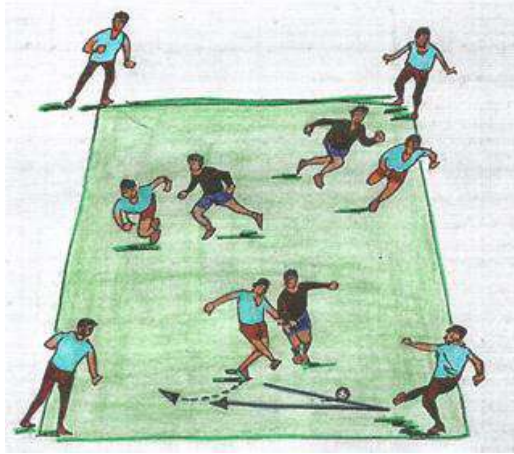
Vəzir ata və vacib d8 xanasına hücum edir. Əgər Qaralar atını müdafiə etsə o zaman d8 vacib xanadan mat olacaq. Əgər Qaralar 1...h7-h6 ilə matın qarşısını alsın o zaman atını itirər. Burada ikiqat zərbə vəzirlə hədəflənmişdir.

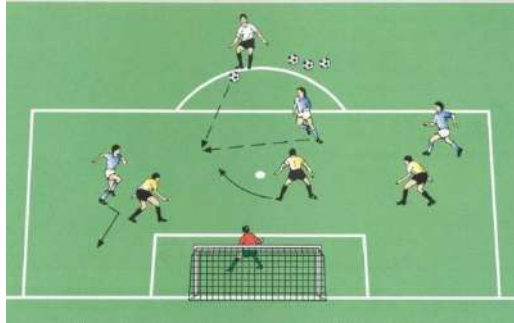
FUTBOL

- kənarları 15 metr olan dördbucaqlının (kvadratın) daxilində 3x3-ə ikitərəfli topsaxlamaq oyunu, dördbucaqlının künclərində dayanmış neytral oyunçular topu hansı komandadan alırsa, paslaşma ilə həmin komandaya qaytarır.

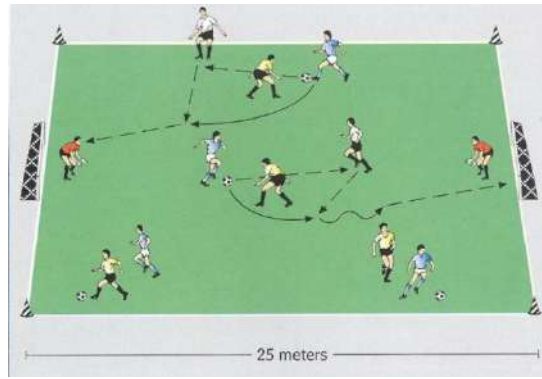

Cərimə meydançası və ya həmin ölçüdə meydan daxilində 3x3- və ya daha çoxsaylı oyunçularla ikitərəfli oyun.

- Boş qalan oyunçu topa sahib olan komandaya kömək edir.
- Daha çox topa sahib olan komanda ən az 3 ötürmə etdikdən sonra qapıya zərbə edə bilər.
- Daha çox topu qapıdan keçirən komanda qalib hesab edilir.

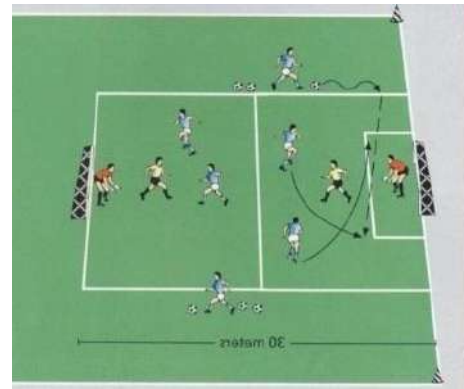
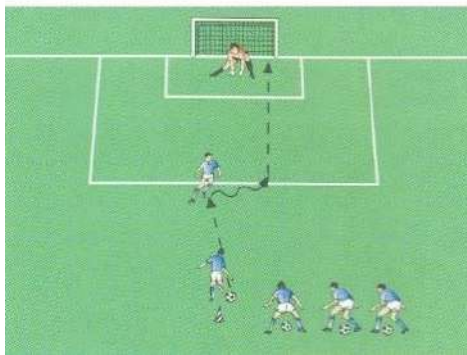

25x25 metr ölçüsü olan meydançada "divar" ötürməsi ilə əlverişli mövqedən qapıya zərbə vurmaq.

İstənilən cihandan oyunçulardan biri cərimə meydanı qarşısında ötürmə verir və əlverişli mövqeyə ötürmə alaraq qapıya zərbə vurur.

Həmlə və hücum taktikasına dair: – cinahlardan qurulan hücumun tamamlanması

6 nəfərdən ibarət olan komandaların ikitərəfli oyunu.

